

ՈՒՔԵՆ ՍԱՆՎԵՐ  
ԿՈՍՏԱՆԴՆԻՆ ԽՈՒՂԱԿԵՐՊՑԱՆ

ՆԱՅՈՑ ՅԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ  
ՏԱՄՆԱՄՅԱԿՆԵՐԻ ԼՈՒՅՍԻ ՆԵՐՔՈ

ԵՐԵՎԱՆ - 1995

9/56/5  
a-15

ՈՒՒԲԵՆ ՄԱՆԱԿՅԱՆ  
ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ ԽՈՒՂԱՎԵՐԴՅԱՆ

3071

**ՆԱՅՈՑ ՅԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ  
ՏԱՍՆԱՄՅԱԿՆԵՐԻ ԼՈՒՅՄԻ ՆԵՐՔՈ**



Նրա արարականություն է Նայոց ցեղասպանության 80-ամյակին նվիրված միջոցառումների կազմակերպման պետական հանձնաժողովի որոշմամբ:

Նովանավոր՝ Ժամանակակից հայագիտական ուսումնասիրությունների և փաստագրման ջրղյան հիմնարկություն, Զեմբրիջ (ԱՄՆ), Տորոնտո (Կանադա)

© Նայոց ցեղասպանության 80-ամյակին նվիրված միջոցառումների կազմակերպման պետական հանձնաժողով, 1995

Գրքում հայրենական և արքայազանյան պատմագրության նորագույն փայլերի և գնահատականների հիման վրա քննության են առնվում 1915-ին Օսմանյան կայսրությունում իրականացված հայերի ցեղասպանությանը վերաբերող հարցերը, ցեղասպանության դրդապատճառները և նախադրյալները, այդ հանցագործության իրականացման մեխանիզմը, ցեղասպանության հետևանքները, մեծ փերությունների դիրքորոշումը, հայերի ինքնապաշտպանությունը, վերաբերմունքը ցեղասպանության հանդեպ ժամանակակից աշխարհում և այլն: Տրվում է հիմնահարցի պատմագրության համառոտ արևությունը:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՆԵՂԻՆԱԿՆԵՐԻ ԿՈՂՄԻՑ..... 5

1. ՆԱՅԵՐԸ ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԿԱՅՄՐՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ..... 6

2. ՆԱՅԿԱԿԱՆ ՆԱՐՅԸ..... 9

Սան Ստեֆանոյի հաշտության պայմանագիրը..... 9

Նայկական հարցը Բեռլինի վեհաժողովում..... 10

3. ԱՐԵՎՄՏԱՆԱՅԵՐԻ ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄԸ ԲԵՈՒԻՆԻ ՎԵՆԱԺՈՂՈՎԻՑ ՆԵՏՈ..... 12

Նայ բաղաբական կուսակցությունների կազմավորումը..... 12

Ֆիդայական շարժումը..... 13

4. ԹՈՒՐԹԻԱՅԻ ՆԱՅԵՐԻ ԿՈՏՈՐԱԾՆԵՐԸ XIX ԴԱՐԻ ՎԵՐՋԻՆ - XX ԴԱՐԻ ՄԿՋԲԻՆ..... 14

Իրադարձությունները Սասունում 1893-1894 թվականներին..... 15

Նայերի կոտորածները 1895-1896 թվականներին..... 15

Երկրորդը իշխանության դեկի մոտ: Ադանայի 1909 թ. կոտորածը..... 16

5. ԹՈՒՐԹԻԱՅԻ ՆԱՅ ԱԶԳԱՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱՌԱՋԻՆ ԱՇԽԱՐՀԱՄԱՐՏԻ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ..... 18

Ցեղասպանությունը ծանրագույն հանցագործություն է մարդկության դեմ... 18

Ցեղասպանության պատճառները..... 19

Ցեղասպանության նախապատրաստումը, նրա իրագործման մեխանիզմը..... 21

1915 թվականի ապրիլի 24-ը..... 24

Նայ ազգաբնակչության տեղահանությունը և ջարդերը 1915-1916թթ..... 25

Նայերի կոտորածը Արևելյան Նայաստանում, Կիլիկիայում և Արևմտյան Անատոլիայում..... 31

6. ԹՈՒՐԹ ԶԱՐԴԱՐԱՐՆԵՐԻ ԴԵՄ ԱՆՆԱՎԱՍԱՐ ՊԱՅՔԱՐՈՒՄ..... 32

Վանի հերոսական ինքնապաշտպանությունը..... 33

Շարախի ինքնապաշտպանությունը..... 33

Շապին Կարահիսարի պաշտպանների հերոսությունը և ինքնագոհությունը..... 34

Ուրֆայի հերոսամարտը..... 34

Մուսա լեռան քառասուն օրը..... 35

7. ՆԱՅԵՐԻ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՄԵԾ ՏԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԴԻՐՔՈՐՈՇՈՒՄԸ..... 36

8. ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՆԵՏԵՎԱՆՔՆԵՐԸ..... 37

Պարմական հայրենիքի մեծ մասի կորուստը: Նայկական մշակույթի հուշարձանների ոչնչացումը..... 38

Սփյուռքի կազմավորումը . . . . .	38
Յեղասպանության հոգեբանական հերևանքները . . . . .	40
<b>9. ՆԱՅԵՐԻ ՅԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ</b>	
ԱՇԽԱՐԿԻ ԱԶԶԵՐՈՎ . . . . .	41
Նայերի ցեղասպանության դարապարտումը համաշխարհային հասարակայնության և միջազգային կազմակերպությունների կողմից . . . . .	42
Ժամանակակից Թուրքիայի վերաբերմունքը ցեղասպանության նկատմամբ . . . . .	44
<b>10. ՆԱՅԵՐԻ ՅԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ</b>	
ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆԸ . . . . .	46
Նայ պարմագրություն . . . . .	46
Ռուս պարմագրություն . . . . .	49
Ֆրանսիական պարմագրություն . . . . .	49
Անգլիական պարմագրություն . . . . .	51
ԱՄՆ-ի պարմագրությունը . . . . .	52
Գերմանական պարմագրություն . . . . .	53
Թուրք պարմագրություն . . . . .	54
Արաբ պարմագրություն . . . . .	55
ԱՌԱՋԱՐԿՎՈՂ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑՈՒՑԱԿ . . . . .	56

Ութ փաստաթուղթի առաջ Օսմանյան կայսրության կառավարող շրջանների իրագործած հայերի զանգվածային բնաջնջումը Արևմտյան Նայասպանում և Թուրքիայի հայերով բնակեցված վայրերում մի այնպիսի իրադարձություն էր, որը անջնջելի հեղեղ թողեց հայ ժողովրդի աշխարհընկալման և հասարակական կեցության բոլոր ոլորտներում, մեկընդմիջը դրոշմվեց նրա պարմանական հիշողության մեջ: Նայերի բռնի տեղահանման և ցեղասպանության հերևանքով Արևմտյան Նայասպանը գրկվեց իր բնիկ ազգաբնակչությունից, իսկ մագապուրծ եղած արևմտահայերի բնկորները ախտվեցին աշխարհով մեկ, համալրելով արդեն գոյություն ունեցող գաղթօջախները և սրեղծելով նորերը, այդպիսով կազմավորելով հայկական ափյուրքը: Անցան փաստաթուղթից, կյանքից հեռացավ ցեղասպանության սարսափներն սայրած հայերի սերունդը և այժմ պարմանական հիշողության կրողները նրանց սերունդներն են, որոնցից շարքերի ճակատագիրը կանխորոշված էր ցեղասպանությամբ:

Նայերենական և արտասահմանյան հեղափոխությունները միջխարի աշխարհակարգ են կարգադրել հայերի ցեղասպանության ուսումնասիրության բնագավառում: Նամակարգված և հրատարակված են հազարավոր միավոր վավերագրեր, որոնք պահպանվում են Նայասպանի, Մեծ Բրիտանիայի, Ֆրանսիայի, Գերմանիայի, Ավստրիայի, Ռուսաստանի, ԱՄՆ-ի և այլ երկրների դիվաններում. համաբոված են ցեղասպանությունն սայրած մարդկանց վկայությունները. հրատարակված են այլևայլ երկրների պաշտոնապարտ անձանց, դիվանագետների, միախոններների հուշերը, ովքեր ակունաբեաներն են եղել եղերական իրադարձությունների. հրատարակված են փաստաթուղթի հուշամատյաններ, որոնք պարմում են Արևմտյան Նայասպանի և Թուրքիայի առանձին մարզերի հայ ազգաբնակչության ճակատագրի մասին, և վերջապես, սրեղծված են հարյուրավոր մեկագրություններ, հեղափոխություններ՝ նախրված հայերի ցեղասպանության պարմությունը: Վերջին փաստաթուղթից բնակչությանը անցկացվել են մի շարք միջազգային գիտաժողովներ և սխմպոզիտումներ, որտեղ քննարկվել են հայերի ցեղասպանությունը վերաբերող հարցեր, որոշվել նրա տեղը XX դարի ցեղասպանությունների հոլովություն: Շնորհիվ այդ ամենի շարք ծածուկ ու գաղտնի բաներ դարձել են սրբոց ու հայրենի: Չնայած որոշ փաստաթուղթությունների առկայության, քաղաքական լիարժեք լուսաբանված են հերևանքային հարցերը՝ ցեղասպանության պարմանքները. Թուրքիայի կառավարող շրջանների հեղափոխումը նպատակները. ընդհանուր պարմանական իրադարձությունը. տեղահանության և ցեղասպանության իրագործման մեխանիզմները. մեծ տերությունների դիրքորոշումը. հայ ազգային կուսակցությունների դերը. ցեղասպանության հերևանքները. ցեղասպանության դարապարտումը միջազգային հանրության կողմից և այլն: Նենց այդ և մի շարք ուրիշ հարցեր են լուսաբանվում ընթերցողին առաջարկվող սույն աշխարհության մեջ, որի հեղինակներն օգրագործել են հայերենական և արտասահմանյան պարմագրության նվաճումները:

# 1. ՆԱՅԵՐԸ ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԿԱՅՄՐՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ

Օսմանյան կայսրությունը կազմավորվեց XI-XIII դարերում արեղի ունեցող միջին ասիական բուրժուական ցեղերի ուժգնորեն Փոքր Ասիա ներթափանցման հետևանքով: Քաղաքական խոր ճգնաժամ ապրող Բյուզանդական կայսրությունը, ի վիճակի չլինելով դիմագրավել թյուրքերի ճնշմանը, կորցնում էր իր փրույթները: XIV դարի սկզբին օսմանյան թյուրքերը, որոնք այդ անվանումն սրացել էին իրենց առաջնորդներից մեկի՝ Օսմանի անունից, ավարտեցին գրեթե ամբողջ Փոքր Ասիայի նվաճումը, իսկ նույն դարի կեսերից ներթափանցեցին հարավարևելյան Եվրոպա, գավթեցին Բուլղարիան, Մակեդոնիան, Թրակիան: Երբեմնի հզոր Բյուզանդիան պարփակվեց Կոստանդնուպոլսի և նրա շրջակայքի ասեմաններում: Ընդլայնելով իրենց փրույթները Եվրոպայում, թուրքերը նվաճեցին Հունաստանը, Սերբիան, Նեքեգովիան, իրենց ենթարկեցին Մոլդավիան, Վալաքիան, Ղրիմի խանությունը: 1453 թվականին հասավ Կոստանդնուպոլսի հերթը. երկարատև պաշարումից հետո մայիսի 29-ին թուրքերը փրկացան քաղաքին: Կոստանդնուպոլսի անկումը նշանավորեց Բյուզանդական կայսրության վախճանը, որը մեկընդմիջար աներևութացավ պարսության թափերաբեմից: XVI դարում օսմանցիները նվաճեցին Պաղեստինը, Միջագետքը, Եգիպտոսը, Ալժիրը, Հունգարիայի մեծ մասը: Օսմանյան կայսրությունը դարձավ լայնածավալ մի փրություն, որի փրույթները փարածվում էին Արևմտյան Նայաստանից մինչև Դանուբի միջին հոսանքը, Ղրիմից մինչև Նյուսիսային Աֆրիկա:

Շուրթով իր կազմավորումից հետո, Օսմանյան կայսրությունը, որը ձգտում էր ընդլայնել իր փրույթները Արևելքում, բախվեց Սեֆյան Իրանի հետ: Սկսվեց թուրք-պարսկական պայքարագմների երկարատև ժամանակաշրջանը, որի ընթացքում ամենից ավելի փուժեց Նայաստանը, դառնալով ռազմական գործողությունների թափերաբեմ: Քանի որ պարսիկները պարկանում էին շիա դավանանքին, իսկ թուրքերը՝ սուննի, պարսերազմներն այդ երկու մահմեդական բռնապետությունների միջև ձեռք բերեցին կրոնական երանգավորում և աչքի էին ընկնում մեծ կարադությանը: 1555 թ. փոքրասիական Ամասիա քաղաքում հաշտության պայմանագիր կնքվեց Իրանի և Թուրքիայի միջև, ըստ որի Արևելյան Նայաստանն անցնում էր Իրանին, իսկ Արևմտյան Նայաստանը հայտնվեց թուրքերի փրակալության փակ: Սակայն կնքված պայմանագիրը երկար կյանք չունեցավ: Շուրթով ռազմական գործողությունները վերսկսվեցին և ընթանում էին փոփոխական հաջողությամբ: 1639 թ. Կասր-ի Շիրինում Օսմանյան կայսրության և Իրանի միջև կնքվեց հաշտության նոր պայմանագիր, որը վերստին ամրապնդում էր Նայաստանի երկարումը Արևմտյան և Արևելյան Նայաստանների:

Չննքի ուժով սրեղծված Օսմանյան կայսրությունը իրենից ժողովուրդների մի խառնարան էր ներկայացնում: Նվաճողների իշխանության փակ հայտնվեցին հույները, բալկանյան սլավոնները, արաբները, հայերը և շար ուրիշ ժողովուրդներ: Նայերը Բյուզանդիայում հաստատվել էին թուրքերի կողմից նրա նվաճումից շար առաջ: Դարեր շարունակ Բյուզանդական կայսրության մեջ էր մտնում Արևմտյան

Նայաստանը իր բնիկ հայ ազգաբնակչությամբ: Նայերը բնակվում էին նաև Կիլիկիայում, որտեղ նրանց հաջողվեց սրեղծել երեք դար (XI-XIV) գոյարևած պկականություն: Բացի այդ, բազմամարդ և լավ կազմակերպված հայկական համայնքներ կային Կոստանդնուպոլսում, Զմյուռնիայում և Բյուզանդիայի մի շարք այլ քաղաքներում:

Նայերը նկարելի դեր էին խաղում Բյուզանդիայի փրկեսական, քաղաքական և մշակույթային կյանքում: Արևմտյան Նայաստանի քաղաքների հայկական արհեստավորական համքարությունների արտադրանքը լայն պահանջարկ ուներ ներքին և արտաքին շուկաներում: Արևմտյան Նայաստանի ազգաբնակչության հիմնական մասը կազմող հայ գյուղացիությունը զբաղվում էր երկրագործությամբ, այգեգործությամբ, անասնապահությամբ, իր մթերքները հանում էր շուկա: Նայ վաճառականները գործուն մասնակցություն էին բերում կայսրության ներքին և արտաքին առևտրին: Դարեր շարունակ հայերը պարասխանատու պաշտոններ էին գրավում պերական վարչության մեջ և բանակում: Նայրնի է, որ IX-XI դարերում Բյուզանդիայում կառավարում էր Մակեդոնական հարսությունը, որը կոչվում է նաև Նայկական, քանզի նրա թագակիր ներկայացուցիչները հայեր էին:

Բյուզանդիան նվաճած թուրքերը հույների, հայերի և սլավոնական ժողովուրդների համեմատությամբ գրնվում էին հասարակական-փրկեսական զարգացման շար ավելի ցածր աստիճանի վրա: Այդ իսկ պարճառով սկզբնապես թուրքերը չէին կարող մրցակցել, մասնավորապես, Կոստանդնուպոլսի հայ վաճառականների և արհեստավորների հետ, սակայն իրենց շահը այնքան զիրակցող դուրս եկան, որ ձգտում էին օգրագործել նրանց օգրակար գործունությունը հօգուտ Օսմանյան կայսրության: 1461 թ. հիմնվեց Նայ առաքելական եկեղեցու Կոստանդնուպոլսի պարրիարքությունը, մի փաստ, որը վկայում է ինչպես կայսրության մայրաքաղաքի հայկական համայնքի նշանակալի փրեսակարար կշռի, այնպես էլ սուլթանական իշխանությունների ձգտման մասին՝ ցույց փալու Եվրոպային իրենց հանդուրժողական վերաբերմունքը նվաճված ժողովուրդների նկարմամբ: Շնորհիվ դրա Կոստանդնուպոլսի հայ արհեստավորներն ու առևտրականները ընդհուպ մինչև XIX դարը պահպանում էին իրենց առաջարար դիրքերը երկրի փրկեսության և առևտրի մեջ: Ավելին, աստիճանաբար ձևավորվեց հայկական բուրժուազիա, որը փրում էր մանուֆակտուրաների և առևտրական ընկերությունների: Նայկական բուրժուազիան և մրավորականությունը, որոնք կենտրոնացած էին գլխավորապես մայրաքաղաքում, նշանակալի լումա մուժեցին երկրի փրկեսության ու մշակույթի զարգացման մեջ: Նրանք հիմնեցին արդյունաբերության մի շարք ճյուղեր, սարարեցին բանկային գործի զարգացմանը, քաղաքաշինությանը, հիմնադրեցին Թուրքիայում առաջին փարարանները, նպաստեցին թուրքական ազգային թարրանի սրեղծմանը և այլն:

Պարերազմները Թուրքիայի և Իրանի միջև ծանր էին անդրադառնում արևմտահայ ազգաբնակչության դրության վրա: Պարերազմները ոչ միայն խլում էին խաղաղ բնակչության կյանքը, վիթխարի վնաս էին հասցնում փրկեսությանը, բերում էին ավերածություն ու քայքայում, այլև հանգեցնում էին հարկերի մեծացման: XVI-XVIII դարերի հայ պարմիչների հաղորդած փրկեսությունները վկայում են, որ Օսմանյան կայսրության փրակալության փակ գրնվող ժողովրդական զանգ-

վածների կողմնակից կրում էր հեղինակական դաժան ու ծայր աստիճան քայքայիչ բնույթ: Բազմաթիվ պեղական հարկերից զար, գոյություն ունեին անուղղակի և պարահական տուրքեր, որոնք գանձվում էին տեղական ավարատերերի, ինչպես նաև քուրդ ցեղապետների կողմից: Նախահավաքը ուղեկցվում էր կամայականությամբ: Թուրքական իշխանությունները, տեղական ավարատերերը հաճախակի դաժան հաշվեհարդար էին տեսնում հայ ազգաբնակչության հետ, գրկում էին նրան լավագույն հողերից, խլում էին ունեցվածքը և անամունները: Բրիտանյա հայերի նկատմամբ սկսվեց դրսևտրվել կրոնական անհանդուրժողություն, ուրնահարվում էին նրանց ազգային գոգսմունքները: Արևմտահայերի դրությունը առավել ևս վարթարացավ XIX դարի սկզբին, երբ Օսմանյան կայսրությունը ուրբ դրեց խորին ճգնաժամի ոլորտը:

Արևմտյան Նայաստանի ազգաբնակչության աղետալի կացությունը և փաստական իրավագրկությունը մտահոգում էին Կոստանդնուպոլսի հայ մտավորականությանը: Նայրենակիցների դրությունը թեթևացնելու ձգտումը երկակի արտահայտություն գրավ. Կոստանդնուպոլսի հայերի հասարակական շրջանները առաջ քաշեցին հատուկ Կանոնադրություն (Ազգային սահմանադրություն) ստեղծելու գաղափարը, որով կկարգավորվեին հայերի ներքին կյանքի հարցերը, նրանց կրոնական ու հասարակական գործերը: Դրա հետ մեկտեղ հայ մտավորականությունը հանդես եկավ լուսավորական շարժման նախաձեռնությամբ, որի նպատակն էր բարձրացնել գավառահայության ազգային ինքնագիտակցությունը: Ազգային սահմանադրության նախագիծը մշակվեց հայ հասարակական շրջանների ներսում ծավալված գաղափարական պայքարի պայմաններում. 1860 թ. այն ներկայացվեց սուլթանական կառավարությանը և հաստատվեց 1863 թ. մարտին: Դա մի փորձ էր սուլթանական վարչակարգի պայմաններում հասնելու որոշ ինքնուրույնության՝ ամբողջովին հայերի ներքին կյանքին վերաբերող հարցերի լուծման գործում: Ազգային սահմանադրության հիման վրա կազմվեց Ազգային ժողով, որի անդամների մեծամասնությունը ներկայացնում էին աշխարհիկ շրջանները: Ծավալված լուսավորական շարժման արդյունքը եղավ դպրոցների բացումը Արևմտյան Նայաստանի մի շարք քաղաքներում, լրագրերի հիմնումը, գավառահայ մտավորականության ձևավորումը:

Դրա հետ մեկտեղ, դաժան շահագործումից և կամայականություններից տառապող արևմտահայ ազգաբնակչության դժգոհությունը սկսեց ավելի ու ավելի հաճախակի ընդունել իշխանություններին բացահայտ անհնազանդության ձև: 1860-ական թվականների սկզբին թուրքական իշխանությունների դեմ հայ ազգաբնակչության զինված ելույթներ տեղի ունեցան Զեյթունում, Վանում և մի շարք այլ վայրերում: Բայց առավել մեծ արձագանք սրացավ Զեյթունի հայերի 1862 թ. ապստամբությունը, որը դարձավ հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական պայքարի հերոսական էջերից մեկը:

XIX դարի երկրորդ կեսին Օսմանյան կայսրությունը շարունակում էր իր փրկակալության փակ պահել տարացող ժողովուրդներով բնակեցված լայնածավալ տարածքներ: Երկու գործոններ էին վճռորոշ կերպով ներագրում Թուրքիայի դրության վրա. մի կողմից՝ ավարատիրական հարաբերությունների խոր ճգնաժամը, որը բացահայտում էր երկրի սոցիալ-տնտեսական հետամնացությունը, իսկ մյուս կողմից՝ կայսրության կեղեքված ժողովուրդների ազատագրական շարժման ուժեղացումը, որը ցնցում էր երբեմնի հզոր կայսրությունը: Փլուզման եզրին գրկվող Թուրքիայի ընդհանուր կացությունը գրավում էր եվրոպական տերությունների սևեռուն ուշադրությունը, որոնցից յուրաքանչյուրը ձգտում էր օգտագործել Օսմանյան կայսրության ճգնաժամը՝ հասնելու համար իր քաղաքական ու տնտեսական նպատակադրումներին Մերձավոր Արևելքում: Թուրքիան գրկվում էր միջազգային հակասությունների բարդ հյուսվածքի կենտրոնում, որը Արևելյան հարց էր անվանվում:

1870-ական թվականների կեսերին ուժեղացավ բալկանյան ժողովուրդների ազատագրական շարժումը՝ 1875 թ. գարնանը ապստամբեց Ներքեզովինան, ապա Բոսնիան, 1875 և 1876 թթ. ապստամբություններ բռնկվեցին Բուլղարիայում: Օսմանյան կայսրությանը փլուզում էր սպառնում, դրա համար էլ իրադարձությունները Բալկաններում, որոնք հայրենի են իբրև 1875-1877 թթ. Արևելյան ճգնաժամ, հայրենկեցին եվրոպական դիվանագիտության ուշադրության կիզակետում: Ռուսաստանում ծավալվեց հասարակական լայն շարժում ի պաշտպանություն թուրքական լծի դեմ ապստամբած սլավոնական ժողովուրդների: Այն համապատասխանում էր ցարիզմի արտաքին քաղաքականության նպատակներին, և 1877 թ. ապրիլին Ռուսաստանը պատերազմ հայտարարեց Թուրքիային:

1877-1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի ընթացքում ռազմական գործողությունները մղվում էին երկու ռազմաճակատներում՝ Բալկանյան և Կովկասյան: Երկու ուղղություններում էլ ռուսական զորքերը վճռական հաջողությունների հասան: Կովկասյան ռազմաճակատում հաջող էին գործում հայկական կամավորական զորաջոկատները: Արևմտյան Նայաստանի տարածքը մուտք գործած ռուսական զորքերին աջակցություն էր ցույց տալիս տեղական հայ ազգաբնակչությունը: Թուրքերի պարտությունը լիակատար էր, և երբ ռուսական զորքերը Կոստանդնուպոլսի գրավման իրական սպառնալիք ստեղծեցին, Թուրքիան հաշտություն աղերսեց: Սկսվեցին հաշտության բանակցությունները:

### Ման Սյրեֆանոյի հաշտության պայմանագիրը

Բանակցությունները տեղի էին ունենում Կոստանդնուպոլսի մերձակա Ման Սյրեֆանո բնակավայրում: Եվրոպական տերությունների համար պարզ էր, որ Ռուսաստանը ջանալու էր առավելագույն օգուտներ քաղել պատերազմում տարած հաղթանակից: Հիրավի, 1878 թ. մարտի 3-ին ստորագրված Ման Սյրեֆանոյի պայմանագրի հողվածները վկայում էին Ռու-

ասարանի դիրքերի ուժեղացումը Բալկաններում և Անդրկովկասում: Բուրգարիան հռչակվում էր ինքնավար իշխանություն. Սերբիան, Չերնոգորիան և Ռումինիան ստանում էին լիակատար անկախություն, Ռուսաստանին էին անցնում Նաբավային Բեսարաբիան, ինչպես նաև Բաթումը, Կարսը, Բայազետը և Արդահանը: Պարսկաստանի ընթացքում ռուսական զորքերի կողմից գրավված Արևմտյան Նախապարանի մնացյալ մասը վերադարձվում էր Թուրքիային:

Այն օրերին, երբ ընթանում էին բանակցությունները ռուսական և թուրքական պարզվիրակությունների միջև հաշտության պայմանագրի շուրջ, արևմտահայ հասարակայնությունը պնդում էր, որպեսզի Կոստանդնուպոլսի հայոց պարտիարք Ներսես Վարժապետյանը արևմտահայերի անունից դիմի ռուսական պարզվիրակությանը՝ ապագա հաշտության պայմանագրում արևմտահայերին թուրքական պետության կազմում որոշակի երաշխիքների և իրավունքների ընձեռումը արձանագրելու խնդրանքով: Չնայած թուրքական կողմի ընդդիմությանը, ռուսական պարզվիրակությանը հաջողվեց պայմանագրի մեջ մուծել հողաված արևմտահայերի մասին: Այդպես պայմանագրում հայտնվեց 16-րդ հոդվածը, ըստ որի թուրքական կառավարությունը պարտավորվում էր հայերով բնակեցված մարզերում (այսինքն Արևմտյան Նախապարանում) կենսագործել բարեփոխումներ և երաշխավորել պետական ազգաբնակչության անվտանգությունը: Ընդդրում ռուսական զորքերը մնալու էին իրենց գրաված տարածքներում վեց ամիս, մինչև որ Թուրքիան կադարեր իր ընդունած պարտավորությունները: Այսպիսով, արևմտահայերի պահանջը խիստ չափավոր էր՝ խոսքը գնում էր ոչ թե նրանց անկախություն արամադրելու, այլ սույն բարեփոխումներ իրականացնելու մասին, որոնք պետք է հավասարեցնեին հայերի իրավունքները Օսմանյան կայսրության մյուս երկրացիների իրավունքներին:

Սան Ստեֆանոյի պայմանագրի մեջ 16-րդ հոդվածի մուծումով արևմտահայերի հարցը դարձավ եվրոպական դիվանագիտության հարց՝ Նայկական հարց, որին վիճակված էր երկար ժամանակ դառնալ միջազգային դիվանագիտության բննարկման առարկա:

Սան Ստեֆանոյի պայմանագիրը ոչ մի կերպ չէր բավարարում եվրոպական տերություններին, հատկապես Անգլիային և Ավստրո-Վոնգարիային, չսատարողն Թուրքիայի մասին: Ծուրավ Անգլիան և Ավստրո-Վոնգարիան պահանջեցին գումարել եվրոպական երկրների վեհաժողով՝ բննարկելու համար ռուս-թուրքական պարտագրից հետո ստեղծված իրադրությունը: Նայտնվելով եվրոպական տերությունների միասնական ճակատի առջև, Ռուսաստանը ստիպված էր համաձայնվել եվրոպական վեհաժողովի գումարմանը, որի անցկացման վայր սահմանվեց Բեռլինը:

### Նայկական հարցը Բեռլինի վեհաժողովում

Բեռլինի վեհաժողովը բացվեց 1878 թ. հունիսի 1(13)-ին և րեկեց մեկ ամիս: Նրան մասնակցում էին Ռուսաստանի, Անգլիայի, Ֆրանսիայի,

Ավստրո-Վոնգարիայի, Գերմանիայի, Իտալիայի և Թուրքիայի պարզվիրակությունները: Վեհաժողովում Ռուսաստանը հայտնվեց լիակատար մեկուսացման մեջ, իսկ Անգլիան և Ավստրո-Վոնգարիան, օգտվելով վեհաժողովին մասնակից մյուս եվրոպական երկրների աջակցությունից, հասան Սան Ստեֆանոյի պայմանագրի վերանայմանը: Բեռլինի վեհաժողովում ստորագրված պայմանագրի պայմանները վկայում էին Ռուսաստանի դիվանագիտական պարտությունը: Պայմանագրի

համաձայն, Բուրգարիայի հարավային մասը մնում էր Թուրքիայի իշխանության տակ, սեղմվում էին Մերքիայի և Չերնոգորիայի տարածքները, Ավստրո-Վոնգարիան իրավունք էր ստանում իր գորքերը մրցնելու Բոսնիա և Ներցեգովինա. Անդրկովկասում Ռուսաստանին միացվեցին Կարսը, Արդահանը և Բաթումը: Բայազետը մնում էր Թուրքիային:

Սան Ստեֆանոյի պայմանագիրը վերանայելու համար եվրոպական վեհաժողովի գումարման լուրը արևմտահայ հասարակայնությունը ընկալեց դժգոհությամբ: Արևմտահայերի առավել սթափ տրամադրված շրջանները ոչ մի լավ բան չէին սպասում եվրոպական վեհաժողովի որոշումներից, գիտեին, որ դրանք ուղղվելու են հայերի և Ռուսաստանի շահերի դեմ: Բայց և այնպես որոշվեց հայկական պարզվիրակություն ուղարկել Բեռլին, վեհաժողովին ներկայացնել Թուրքիայի կազմում Արևմտյան Նախապարանի ազգային ինքնավարություն տրամադրելու անհրաժեշտությունն հիմնավորող փաստաթղթեր: Պարզվիրակությունը գլխավորեց հայտնի հասարակական և եկեղեցական գործիչ, բայց դիվանագիտության մեջ կարգավիճակ անկործ Մկրտիչ Խրիմյանը (ապագա Ամենայն Նայոց կաթողիկոս Մկրտիչ Ա Վանեցի): Վեհաժողովի նախօրեին պարզվիրակության անդամները այցելեցին Իտալիա, Ֆրանսիա և Անգլիա, բանակցություններ վարեցին այդ պետությունների կառավարությունների հետ, ջանալով ապահովել նրանց աջակցությունը վեհաժողովում՝ Նայկական հարցի՝ հայերի համար բարենպաստ որոշման համար: Այդ բանակցությունները շուշափելի արդյունքներ չտվեցին: Այդ նույն ժամանակ պարզվիրակության մյուս անդամները բանակցություններ էին վարում Պետերբուրգում Ռուսաստանի արտաքին քաղաքական գերատեսչության ղեկավարների հետ, որոնք խոստացան պաշտպանել հայերի պահանջները:

Սակայն Անգլիայի բացահայտ հակազդեցությունը, որը Թուրքիային ստարելու համար ստացել էր Կիպրոս կղզին և Ռուսաստանին սպառնում էր պարտեղազմով, հանգեցրին այն բանին, որ Ռուսաստանը չկարողացավ պնդել հայանպաստ որոշման ընդունման վրա: Դրա հետևանքով էլ Բեռլինի պայմանագրի մեջ մուծվեց 61-րդ հոդվածը, որը պարտավորեցնում էր Թուրքիային իրականացնել «հայերով բնակեցված մարզերում բարեփոխումներ և բարեկամություններ»: Սակայն հողավածում ոչինչ չէր ասվում այդ բանի կարևոր երաշխիքի՝ Արևմտյան Նախապարանում ռուսական զորքերի ներկայության մասին, որը նախարակված էր Սան Ստեֆանոյի պայմանագրով: Բարեփոխումների անցկացումը դրվում էր միջազգային վերահսկողության տակ, որը, եվրոպական պետությունների միջև եղած սուր հակասությունների պայմաններում իրական լինել չէր կարող: Դեպքերի ետագա գարգացումը ցույց տվեց, որ Թուրքիայի կառավարող շրջանները ոչ միայն չկարողացան Բեռլինի պայմանագրի 61-րդ հոդվածի պահանջները, այլև մշակեցին և ձեռնամուխ եղան Նայկական հարցի «լուծման» իրենց ծրագրի կենսագործմանը՝ արևմտահայության ֆիզիկական բնաջնջման ճանապարհով:

Բեռլինի վեհաժողովի որոշումները մեծ հիասթափություն առաջ բերեցին ինչպես արևմտահայ, այնպես էլ արևելահայ հասարակական շրջաններում: Նատուրում էր այն համոզմունքը, որ Նայկական հարցի լուծումը կարող է ձեռք բերվել ոչ թե եվրոպական տերությունների օգնությամբ, այլ սույն թուրքական բռնապետության դեմ ժողովրդի ազատագրական պայքարի ուղիով:

### 3. ԱՐԵՎՄՏԱՆԱՅԵՐԻ ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄԸ ԲԵՌԼԻՆԻ ՎԵՆԱԺՈՂՈՎԻՅ ՆՏՏՈ

Բեռլինի վեհաժողովից հետո սկսվեց հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական պայքարի նոր փուլը: Եվրոպայի վրա դրվող հույսերի փլուզումը սթափեցրեց ազգային-ազատագրական շարժման շար գաղափարախոսների, դրդեց ավելի իրապաշարուն գնահատելու միջազգային իրադրությունը և Նայկական հարցի լուծման հետևանքները: Գերակշռող դարձավ այն համոզմունքը, որ ազգը պետք է սեփական ուժերով լուծի իր հարցերը, որ ազատագրական պայքարին պետք է կազմակերպված բնույթ հաղորդվի, որ պետք է համախմբել արևմտահայերի և արևելահայերի ջանքերը: Ազատագրական գաղափարների բարոզության մեջ մեծ դեր խաղացին ականավոր հասարակական գործիչները՝ գրող Բաֆֆին, բանաստեղծ Ռափայել Պարկանյանը, հրապարակախոս Գրիգոր Արծրունին, հրապարակախոս և գիտնական-ազգագրագետ Գարեգին Սրվանձրյանցը և ուրիշներ: Սկսեցին առաջ գալ զանազան կազմակերպություններ, ընկերություններ և խմբակներ, որոնք առաջ էին քաշում հայ ժողովրդի ազատագրման իրենց ծրագրերը: Նախկան շրջանում է, որ այդ կազմակերպությունները և խմբակները ստեղծվում էին ինչպես Արևմտյան, այնպես էլ Արևելյան Նայսաբանում: Սակայն նրանք խիստ սահմանափակ կազմ ունեին, ի վիճակի չէին լայն գործունեություն ծավալելու: Նրանք որոշակի փուլ հանդիսացան հայկական քաղաքական կուսակցությունների ստեղծման ճանապարհին:

#### Նայ քաղաքական կուսակցությունների կազմավորումը

Նայ քաղաքական կուսակցությունների կազմավորումը պայմանավորված էր թուրքական բռնապետության դեմ հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական պայքարի հետագա ուժեղացմամբ: Պարսեհական չէր, որ հայկական կուսակցությունների ծրագրերում կենտրոնական տեղը գրավում էին արևմտահայերի ազատագրության, Նայկական հարցի լուծման խնդիրները:

Նայ իրականության մեջ առաջին քաղաքական կուսակցությունը դարձավ Արմենական կազմակերպությունը: Այն հիմնադրվեց հայ մտավորականների կողմից (1885 թ.), որոնք համախմբվել էին Մարտելում հրատարակվող «Արմենիա» լրագրի և նրա խմբագրի հայրենի հասարակական գործիչ Մկրտիչ Փորթուգալյանի շուրջը: Լրագրի անունով էլ կուսակցությունը ստացավ իր անվանումը: Կուսակցության ծրագիրը նախատեսում էր հասնել հայ ժողովրդի ազգային ազատագրությանը՝ հետագայում անկախ պետություն ստեղծելու հետևանքով: Արմենականները գործում էին գլխավորապես Վան-Վասպուրականում, ինչպես նաև Կոստանդնուպոլսում, Բաղկաններում, Իրանում, Կովկասում:

1887 թ. Շվեյցարիայում սովորող մի խումբ հայ ուսանողներ ժնկում հիմնեցին սոցիալիստական «Ննչակ» կուսակցությունը՝ նրանց հրատարակած «Ննչակ» թերթի անունով: Կուսակցության հիմնադիրների մեջ ղեկավար դերը պարկանում էր Ավետիս Նազարբեկյանին (Նազարբեկ), Մարտ Վարդանյանին (հետագայում՝ Նազարբեկ), Ռուբեն Խանազարյանին (Խանազար) և այլոց: Ննչակ կուսակցությունը կրել էր նարդնիկական սոցիալիզմի գաղափարների ներգործությունը, ինչը վկայում է նրա ծրագրում գյուղացիական հա-

մայնքի առաջադար դերի և անհատական անհրեկցության սկզբունքների մասին դրույթի առկայությունը: Իր գլխավոր խնդիրը՝ Ննչակ կուսակցությունը համարում էր Արևմտյան Նայսաբանի համար ազգային անկախության նվաճումը:

1890 թ. Թիֆլիսում ստեղծվեց Նայ հեղափոխական դաշնակցություն կուսակցությունը: Կուսակցության հիմնադիրներն էին Քրիստափոր Միքայելյանը, Միսոն Զավարյանը, Սյունի Զորյանը (Ռոստոմ), Խաչատուր Մալումյանը (Ալեկունի) և ուրիշներ, որոնք իրենց գործունեությունը սկսել էին Ռուսաստանի նարդնիկական խմբակներում: Դաշնակցություն կուսակցությունը իր առջև նպատակ էր դնում Նայկական հարցի լուծումը, հայրաբարում էր իր վճռականության մասին՝ «ապստամբության ճանապարհով հասնելու Թուրքահայաստանի քաղաքական և տնտեսական անկախությանը»: Կարճ ժամանակամիջոցում Դաշնակցություն կուսակցության կազմակերպություններ ստեղծվեցին Արևմտյան Նայսաբանում: Բացի այդ, կուսակցությունը աշխատանք էր անում եվրոպական երկրներում, ջանալով միջազգային հասարակայնության ուշադրությունը հրավիրել արևմտահայերի դրության վրա: Ծուրով Դաշնակցությունը դարձավ առավել ազդեցիկ կուսակցությունը հայ իրականության մեջ: Նեց այդ կուսակցությունն էր, որ ձեռնարկեց փոքրիշարժ հաջող փորձեր՝ գլխավորելու հայերի ազատագրական պայքարը:

#### Ֆիդայական շարժումը

Մինչդեռ արևմտահայերի դրությունը գնալով վարթարանում էր: Այնուհանդերձ էր, որ սուլթանական Թուրքիայի կառավարող շրջանները ոչ միայն չէին խորհում Բեռլինի պայմանագրի 61-րդ հոդվածով նախատեսվող պարտավորությունները կատարելու մասին, այլև ընթացք էին վերցրել ուժեղացնելու հայերի սոցիալական և ազգային ճնշումը: Նախաձեռնեցին կամայականությունները, հայերի պարտի արարավորումը, արյունալի ջարդերը: Այդ ամենը արևմտահայերի կյանքն անտանելի էր դարձնում: Մասնավորապես հայերը հարկադրված էին պայքարել հանուն իրենց կյանքի, դիմադրություն ցույց տալ թուրքական ջարդարարներին: Կյանքի և ունեցվածքի պաշտպանության նպատակով սկսեցին առաջանալ ֆիդայիների գինված խմբեր, որոնց մեջ ներգրավվում էր հայ երիտասարդությունը: XIX դարի 80-ական թվականների կեսերին սկզբնավորված ֆիդայական շարժումը լայն թափ ստացավ Մասունի, Վանի, Մուշի, Տարսնի, Չարսանջակի, Շապին Կարահիսարի շրջաններում և այլ վայրերում: 1884, 1890, 1891 թվականներին Կիլիկիայում նույնպես տեղաշարժվեցին հայ ազգաբնակչության գինված ելույթներ եղան թուրքական իշխանությունների դեմ: Վերստին աչքի ընկան գեթոնցիները, որոնք աներեր դիմադրություն էին ցույց տալիս թուրքական պարտիչներին:

Պաշտպանելով հայ խաղաղ ազգաբնակչության կյանքը, ֆիդայիները ստանում էին ժողովրդի օգնությունը, նրանց շարքերը մշտապես համալրվում էր երիտասարդներով: Ֆիդայիների գործողությունները աչքի էին ընկնում հնարամտությամբ, հանդգնությամբ, ինքնագոհությամբ: Թեև ուժերը, որպես կանոն, անհավասար էին, ֆիդայիները հաճախ էին հաղթանակ տանում թվով գերազանցող և ավելի լավ զինված թշնամու նկատմամբ: Արևմտյան Նայսաբանում գործող ֆիդայիներին որոշակի աջակցություն էին ցույց տալիս արևելահայերը, ինչպես նաև Ռուսաստանի հայկական համայնքները: Արևմտյան Նայսաբան էին ներթափանցում կամավորներ, այսպես զենք էր հասցվում (հիմնականում Իրանի վրայով): Առաջին ֆիդայիների մեջ լայն հռչակ ձեռք բերեցին Արաբոյի, Չելոյի, Մինաս Օղուի, Ռուբեն Շիջանյանի և ուրիշ խմբեր:

Տայ քաղաքական կուսակցությունների առաջացմամբ սկսվեց ֆիդայական շարժման նոր փուլը: Տայկական կուսակցությունները, ամենից առաջ Դաշնակցությունը և Հնչակը, ձգտում էին օգտագործել ֆիդայական շարժումը հանուն իրենց նպատակների, դրան փայլ կազմակերպված բնույթ: Արևմտյան Տայաստանի այն տարածաշրջաններում, որտեղ գերակշռող ազդեցություն ունեին հնչակյանները, ֆիդայիները ընդունում էին նրանց ղեկավարությունը, իսկ այնտեղ, որտեղ ուժեղ էին Դաշնակցության դիրքերը, վերջինս էր իրագործում ֆիդայիների գործողությունների ղեկավարությունը: 90-ական թվականների երկրորդ կեսից Դաշնակցության գերակշռությունը ակնհայտ դարձավ: Ականավոր ֆիդայիների մեծ մասը դարձավ այդ կուսակցության անդամ: 1894-1896 թթ., երբ Թուրքիայում կազմակերպվեցին խաղաղ հայ ազգաբնակչության ջարդեր, որոնց մասին կիսովի ստորև, ֆիդայիները մասնակցություն ունեցան ինքնապաշտպանությանը Սասունում, Շապին Կարահիսարում, Խյաթում և այլուր: Ֆիդայական շարժման այդ փուլում առաջ եկավ ֆիդայիների մի նոր փաղանգ, որն օգտվում էր մեծ ժողովրդականությանը՝ շնորհիվ իր խիզախ գործողությունների և անձնագոհության՝ Աղբյուր Սերոբը, Անդրանիկը (Ա.Օզանյան), Նիկոլ Դումանը, Գևորգ Չավուշը, Նրայրը և ուրիշներ: Համարձակ գործողություններով աչքի էին ընկնում «Շանթ», «Կայծակ», «Մրրիկ» և այլ խմբեր: Լայն արձագանք գտան ֆիդայիների որոշ գործողություններ, մասնավորապես 1897 թ. Խանասորի արշավանքը և Առաքելյոց վանքի կռիվը 1901 թվականին:

Տայերի ազգային-ազատագրական շարժումը XIX դարի վերջին - XX դարի սկզբին, չնայած նրա մասնակիցների հերոսությանն ու ինքնագոհությանը, պարություն կրեց, որը պայմանավորված էր մի շարք պարճառներով: Շարժումը չունեւ միասնական ղեկավարություն, այն գերազանցապես կրում էր տարերային, ցար ու ցրիվ ելույթների բնույթ, որն, անկասկած, կործանարար կերպով ազդեց նրա ելքի վրա: Արևմտահայերի ազգային-ազատագրական շարժումը հայտնվեց մեկուսացած, այն դաշնակիցներ ձեռք չբերեց Թուրքիայի ներսում՝ մյուս ժողովուրդների մեջ, թեև որոշ ֆիդայական ղեկավարներ ըմբռնում էին Թուրքիայի ստրկացված ժողովուրդների պայքարի միասնական ճակատ ստեղծելու անհրաժեշտությունը: Ընդհակառակը, թուրքական կառավարող շրջաններին հաջողվեց սեպ խրել հայերի ու քրդերի միջև, օգտագործել վերջիններիս ուժերը հայ ապստամբների դեմ:

Թուրքիայի կառավարող շրջանները պարտաստվում էին հաշվեհարդար տեսնել հայ ազգաբնակչության հետ և դրանով իսկ վերջ դնել նրա ազգային-ազատագրական պայքարին:

#### 4. ԹՈՒՐԻՔԻԱՅԻՆ ՀԱՅԵՐԻ ԿՈՏՈՐԱՄՇՆԵՐԸ XIX ԴԱՐԻ ՎԵՐՋԻՆ - XX ԴԱՐԻ ՍԿԶՐԻՆ

Օսմանյան կայսրության կառավարող շրջանների վճռականությունը՝ հաշիվները փակելու հայերի հետ, պայմանավորված էր ամենից առաջ նրանց ձգտմամբ՝ մաքրագործելու Արևմտյան Տայաստանը իր բնիկ ազգաբնակչությունից, միաժամանակ գրկելով եվրոպական պետություններին և առաջին հերթին Ռուսաստանին, Տայկական հարցը կայսրության ներքին գործերին միջամտելու համար օգտագործելու հնարավորությունից: Դեռևս 1882 թ. մարտին Վանում Ռուսաստանի

փոխնորմալարսի պաշտոնակատարը հաղորդում էր, որ «այստեղի հայերի դրությունը, որոնք հեղափոխականորեն հեղափոխվում են թուրքերի կողմից, դարձել է անփանելի քան երբևէ»: Այնուհետև նա նշում էր, որ թուրքական կառավարական աստիճանավորները բացահայտորեն հայտարարում են, որ նրանք, Բուլղարիայի կորստի դառն փորձից դառ քաղած, «կկարողանան խեղդել իրենց կառավարության համար վնասակար փարրին և, այդպիսով, մեկընդմիջար վերջ դնել Տայկական հարցին»: Օտարերկրյա դիվանագետները իրենց գեկույցներում նշում էին, որ Թուրքիայում հաճախացել են հայերի ջարդերը: 1890 թ. հուլիսին տեղի ունեցավ հայերի կոտորած Կոստանդնուպոլսում: 1893 թ. սկզբին ԱՄՆ-ի դեսպանը Թուրքիայում հաղորդում էր Կեսարիայում, Մարզվանում, Յոզղաթում և այլ վայրերում հայերի կոտորածները և սպանությունների մասին:

#### Իրադարձությունները Սասունում 1893-1894 թթ.

Սասունում: Սասունը՝ հայ ազատագրական շարժման կենտրոններից մեկը, վաղուց էր արդեն առաջ բերել թուրքական իշխանությունների արելությունն իր հանդեպ, որոնք վճռել էին հաշիվները փակել նրա հետ: 1893 թ. թուրքական իշխանությունների գիտությամբ քրդական հրոսակները հարձակում գործեցին Սասունի վրա, բայց հետ շարվեցին խիզախ սասունցիների կողմից: Այնժամ 1894 թ. ամռանը Սասունի դեմ ուղարկվեցին թուրքական կանոնավոր զորքեր, որոնք, խորտակելով հայերի հուսահատ դիմադրությունը, ներխուժեցին այդ լեռնային երկիրը: Թուրքական ջարդարարները հողին հավասարեցրին ավելի քան 40 հայկական գյուղ, հրկիզեցին Սասունը, կոտորեցին ավելի քան 10 հազար հայերի:

Սասունի ողբերգությունը լայն արձագանք գտավ, առաջ բերելով վրդովմունք շար երկրներում: Միջազգային հասարակական կարծիքի ճնշման փակ մեծ տրությունների դեսպանները Կոստանդնուպոլսում պահանջեցին սուլթանից անցկացնելու պարահամ դեսպերի հեղափոխություն, իսկ ապա մշակեցին և 1895-ի մայիսին Թուրքիայի կառավարությանը հանձնեցին Արևմտյան Տայաստանում անցկացվելիք բարեփոխումների ծրագիր: Թեև կառավարությունը ձևականորեն ընդունեց այդ ծրագիրը, սակայն իրականում չէր պարտաստվում այն կենսագործել: Օգտագործելով մեծ տրությունների միջև եղած հակասությունները, սուլթան Աբդուլ Համիդ II-ը արագացրեց հայերին բնաջնջելու իր ծրագրի իրագործումը:

#### Տայերի կոտորածները 1895-1896 թթ.

1895 թ. աշնանից թուրքական իշխանությունները սկսեցին կազմակերպել հայերի զանգվածային կոտորածներ Արևմտյան Տայաստանում և Թուրքիայի հայաբնակ վայրերում: Կոտորածներն իրագործվում էին կանոնավոր զորքերի, քրդական հատուկ ստեղծված հեծյակ «համլիլե» զնդերի, քրդերի ու չերքեզների հրոսակների, սուլթանի ամբոխի ձեռքով: Տայերի կոտորածներն աչքի էին զարնում ծայրահեղ դաժանությամբ՝ սպանվում էին բոլորը՝ փոքրամտիկ ու կանայք, երեխաներն ու անզոր ծերունիները: Չարդարարների գոհերը ենթարկվում էին խոշտանգումների, պղծման, փառապանքների: Կոտորածներ տեղի ունեցան

Կոստանդնուպոլսում, Տրապիզոնում, Մարաշում, Բարեդում, Չարսանջակում, Ուրֆայում, Սվազում, Վանում, Շապին Կարահիսարում, Ալևում, Խարբերդում և այլ վայրերում: Նայերի ջարդերը շարունակվեցին նաև 1896 թվականին: Տեղ-տեղ կոտորածները կրկնվում էին: Այսպես, Կոստանդնուպոլսում առաջին կոտորածը տեղի ունեցավ 1895 թ. աշնանը. 1896 թ. ամռանը կոտորածը կրկնվեց: Միայն մայրաքաղաքում զոհերի թիվը անցավ 10 հազար մարդուց: 1894-1896 թթ. ընթացքում կոտորվեցին շուրջ 300 հազար հայեր, ավերվեցին հարյուրավոր գյուղեր, հասցվեց հսկայական նյութական վնաս:

Որոշ վայրերում հայ ազգաբնակչությունը դիմադրություն ցույց տվեց ջարդարարներին: Այդպես եղավ Ջեթոնում (1895 թ), Վանում (1896), ինչպես նաև Մալաթիայում, Ուրֆայում, Մուշում, Շապին Կարահիսարում: Նագարավոր հայեր լքեցին հայրենի օջախները, անցան ուրիշ երկրներ:

1894-1896 թթ. ջարդերի ժամանակ արևմտահայ և արևելահայ հասարակական շրջանները քանիցս դիմեցին եվրոպական տերություններին, խնդրելով իրենց պաշտպանության տակ վերցնել Թուրքիայի հայերին, հարկադրել սուլթանական կառավարությանը դադարեցնելու կոտորածները: Բայց եվրոպական տերությունները իրական միջոցներ ձեռք չառան: Բայց հայրենի է Անգլիայի արքային քաղաքականությունն արարողներից մեկի արտահայտությունը, թե բրիտանական նավերը չեն կարող բարձրանալ Նայասրանի լեռները: Լավագույն դեպքում եվրոպական մամուլում ցավակցություն էր հայտնվում հայերի փառապանքներին: Թուրքերի գազանությունները դադարապարվեցին մի շարք հայրենի հասարակական գործիչների, մշակույթի ներկայացուցիչների՝ Անարտու Ֆրանսի, Յոհաննես Լեփսիուսի, Վիկտոր Բերարի, Նենրի Լինչի և այլոց կողմից: Ֆրանսիական սոցիալիստների առաջնորդ Ժան Ժորեսը խարանեց եվրոպական կառավարությունների վարքագիծը, հայտարարելով, որ «Եվրոպայի անտունն ու կրավորական ցավակցությունը մեծագույն հանցագործություն էր», որ նման վերաբերմունքը հանդեպ Նայասրանի սոսկ «խրախուսում էր սուլթանին և այն հանցագործություններն ու ապօրինությունները, որոնք միշտ էլ խռովություններ են հարուցում...»:

**Երիտթուրքերը իշխանության  
դեկի մոտ: Ադանայի  
1909 թ. կոտորածը**

Իրենց դարն ապրած ավարապիտակական հարաբերությունները, որոնց քաղաքական արտահայտությունն էր սուլթանական ինքնակալությունը, հակասության մեջ մտան երիտասարդ թուրքական բուրժուազիայի շահերի հետ, որը ձգտում էր հաստատել հասարակության ոչ միայն տնտեսական, այլև քաղաքական ոլորտում: Թուրքական հասարակության ընդերքում հաստունանում էր ընդդիմություն՝ հանդեպ սուլթանական իշխանության: Կայսրությունում սրելով ծավալված ընդհանուր ծանր կացությունը խորանում էր թուրքական տիրակալության տակ գտնվող ժողովուրդների ազգային-ազատագրական պայքարի ընդլայնումով: Ընդդիմադիր քաղաքական ու-

XIX դարի վերջին քառորդը - XX դարի սկիզբը Օսմանյան կայսրության համար նշանավորվում է ընդհանուր տնտեսական և քաղաքական ճգնաժամի հետագա խորացումով: Ի-

ժերը ձգտում էին դուրս բերել երկիրը ճգնաժամից և դրա հետ մեկտեղ ամեն գնով պահպանել կայսրության ամբողջականությունն ու անբաժանելիությունը: Նեց այդ նպատակն էր հետապնդում «Միություն և առաջադիմություն» («Երիտթուրքեր») կուսակցությունը, որը կազմակերպվել էր 1889 թ. և շուրջով դարձել ընդդիմադիր ուժերի միջուկը:

Երիտթուրքերի կուսակցությունը առաջ քաշեց օսմանիզմի դոկտրինան, որի համաձայն նրանք Օսմանյան կայսրությունը հռչակեցին այնպիսի ապրող մահմեդական և ոչ մահմեդական բոլոր ժողովուրդների ընդհանուր հայրենիք: Այդ դոկտրինան կոչված էր պահպանելու Օսմանյան կայսրության անբաժանելիության սկզբունքը, ոչ մահմեդական ժողովուրդների հետագա համաձուլմամբ: Դրա հետ մեկտեղ, պայքար մղելով սուլթանական ինքնակալության դեմ, երիտթուրքերը ձգտում էին համախմբել կայսրության բոլոր ընդդիմադիր ուժերը, սուլթանի դեմ պայքարի ընդհանուր հունի մեջ մղել Թուրքիայի ոչ մահմեդական ժողովուրդների ազգային-ազատագրական շարժումները: Նեց այդ նպատակով էլ երիտթուրքերը չէին գլանում խոստումներ տալ, հայտարարում էին ազգային ճնշմանը վերջ տալու, ոչ թուրք ժողովուրդներին քաղաքական իրավունքներ ընձեռնելու անհրաժեշտության մասին: Այդ խոստումները մոլորության մեջ գցեցին արևմտահայերի որոշակի քաղաքական շրջանների, մասնավորապես Դաշնակցություն կուսակցությանը, որը համագործակցության գնաց երիտթուրքերի հետ՝ հանուն սուլթանական արևելի վարչակարգի փրկման: Մական, 1908 թ. կարարելով պետական հեղաշրջում, իսկ 1909-ի մարտի վերջին գալով իշխանության, երիտթուրքերը չկարարեցին իրենց խոստումները: Ավելին, նրանք դադարեցին թաքցնելուց իրենց իրական մտադրությունները ոչ մահմեդական ժողովուրդների նկատմամբ: Ազգայնամուտությունը բարձրացվեց պետական քաղաքականության ասփիճանի: Նասկանալով, որ ոչ թուրք ժողովուրդների թուրքացումը չի կարող ձեռք բերվել խաղաղ ճանապարհով, երիտթուրքերը պարտապարվեցին այն իրագործել բռնությամբ:

Առաջին նախանշանն այն բանի, որ երիտթուրքերը մտադիր էին ի կատար ածել իրենց հրեշավոր ծրագիրը, եղավ Կիլիկիայի հայ ազգաբնակչության կոտորածը՝ կազմակերպված 1909 թ. գարնանը: Կիլիկիայի հայերի դեմ մտացածին մեղադրանք հարուցելով, թե իբր նրանք ձգտում են դուրս մղել թուրքերին և վերականգնել «Նայակական թագավորությունը», տեղական իշխանությունները երիտթուրքերի հրահրանքով նախապարտապետեցին հայերի կոտորածը: Գաղտնի ցուցումներ ուղարկվեցին գավառներ ջարդեր կազմակերպելու վերաբերյալ: Ջարդի նախօրեին իշխանությունները մահմեդական ազգաբնակչությանը զենք բաժանեցին, բանտերից ազատեցին մի քանի հարյուր քրեական հանցագործների: 1909 թ. ապրիլի 1-ին թուրքական խաժամուժը հորդեց Ադանայի հայկական թաղամասերը և ձեռնամուխ եղավ ջարդին ու թալանին, որը տևեց երեք օր: Ապրիլի 12-ին քաղաք մտցվեցին թուրքական կանոնավոր զորքեր իբրև թե կարգուկանոնը վերահաստատելու համար: Իսկ իրականում այդ զորամասերը նպատակեցին ջարդերի վերսկսմանը՝ առավել լայն չափերով: Ռուսաստանի դեսպանը Կոստանդնուպոլսում հաղորդում էր իր կառավարությանը, որ «մահմեդականների մոլեգնությունները Ադանայի վիլայեթում հասել են հրեշավոր չափերի... Մի կարճ ժամանակ կարծես թե Ադանա քաղաքում դադարած անկարգությունները վերսկսվեցին թուրքական կառավարության կարգադրությամբ՝ անդորրը վերականգնելու համար այնպիսի ուղարկված զորաջոկատի ժամանումից հետո: Ջինվորա-

3071

կաններն անցան փրկական մահմեդական ազգաբնակչության պարագուխների կողմը և սկսեցին կոտորել բրիտանյաներին ամանց սեռի ու փարիքի խարություն, և կողոպտել ու երկիզել նրանց փոքրը... Աղանա քաղաքն այլևս գոյություն չունի»: Ջարդեր փռվեցին ունեցան Աղանայի վիլայեթի բոլոր գավառներում և Նալբայի վիլայեթի հայաբնակ մի շարք գյուղերում: Կոտորածի զոհերի ընդհանուր թիվը հասնում էր 30 հազար հոգու, որոնցից ավելի քան 20 հազարը՝ Աղանայի վիլայեթում: Մի շարք բնակավայրերում՝ Սսում, Նահընում, Ջուլթունում և այլուր հայերն ինքնապաշտպանություն կազմակերպեցին, կարողացան հեղուկ ջարդարարների հարձակումը և խուսափել կոտորածից:

Աղանայում և հարևան շրջաններում կազմակերպված ջարդերով երկիրը քրեական դեպքերի և ներքին իրենց դիմակը, բացահայտելով իրենց իրական ազգայնամոլ ելույթները:

**5. ԹՈՒՐԻՔԻԱՅԻ ՆԱՅ ԱԶԳԱԲՆԱԿՉՈՒԹՅԱՆ ՅԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱՌԱՋԻՆ ԱՇԽԱՐՀԱՄԱՐՏԻ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ**

Անցնելով 1915-1916 թթ. եղերական իրադարձությունների նկարագրությանը, որոնք հայրենի են իբրև հայերի զանգվածային ցեղասպանության փարիներ, նշենք, որ, անկասկած, ցեղասպանության ակտեր էին՝ և՛ հայերի ջարդերը Թուրքիայում 1890-ական թվականներին, և՛ Կիլիկիայի հայերի կոտորածը 1909 թվականին, որոնց մասին խոսվեց վերը: Անկախ այն բանից, թե ովքեր էին կատարել այդ ջարդագործությունները՝ սուլթան Աբդուլ Համիդի կառավարությունը, թե երկիրը ջարդարարների հեղափոխում նպատակները, նրանց գործողությունների դրդապատճառները ըստ էության նույնական էին և համապատասխանում էին ցեղասպանությանը միջազգային իրավունքի փոխմանը:

**Ցեղասպանությունը ծանրագույն հանցագործություն է մարդկության դեմ**

Ցեղասպանության աստիճանը փոքր է Նյուրնբերգի միջազգային զինվորական արյանի խարտիայում: Նյուրնբերգում 1945-1946 թթ. փռվեցին եր ունենում նացիստական գլխավոր ռազմական հանցագործների դատավարությունը: Կիլիկիայի Գերմանիայի նախկին փրկող և փրկակալներին ներկայացված մեղադրանքներում նշվում էին նաև հանցագործությունները մարդկայնության դեմ, այդ թվում սպանություն, կոտորած, փրկահանություն և ուրիշ անմարդկային արարքներ քաղաքացիական ազգաբնակչության դեմ: Նյուրնբերգի փրկությունը ի նկատի ունենալով հիպոկրիզիսների գործողությունները, որոնք ուղղված էին հրեաների, սլավոնների, գնչուների և ուրիշ ազգերի ու ազգաբազկան խմբերի ոչնչացմանը: Միջազգային զինվորական արյանի խարտիայի դրույթները ընկան «ցեղասպանություն» հասկացության, իբրև միջազգային հանցագործության, իրավական մշակման հիմքում: 1948 թ. Միավորված Ազգերի Կազմակերպության Գլխավոր ասամբլեայի ընդունեց «ցեղասպանության հանցագործության և դրա համար պատժի մասին կոնվենցիան», որում ցեղասպանությունը բնորոշված է իբրև գործողություններ, որոնք կատարվում են ազգային, ռասայական, ցեղային կամ կրոնական որևէ խումբ լրիվ կամ մասնակիորեն ոչնչացնելու մտադրությամբ: Այնուամենայն ևս կրոնական թվարկված են այն գործողությունները, որոնցից յուրաքանչյուրը ճանաչվում է իբրև ցեղասպանության ակտ, այն է՝ 1. խմբի անդամների սպանություն. 2. նրանց լուրջ մարմնական վնասվածքների կամ մտավոր խանգարման պատճառով. 3. խմբի համար կանխամարտնչական կերպով այնպիսի կենսական պայմաններ

քի սրեղծում, որոնք հաշվարկված են նրանց լիակատար կամ մասնակի ֆիզիկական բնաջնջման համար. 4. միջոցառումներ, որոնք հաշվարկված են կանխելու համար մասնակցությունը և այդպիսով սերնդի շարունակությունը խմբի միջավայրում. 5. բռնի կերպով երեխաների հանձնում մարդկային մի խմբից մյուսին:

1894-1896 թթ. և 1909 թ. իրադարձությունների առնչությամբ հարկ է ածել , որ լրիվ ծավալով փռվեցին էին ունեցել այն գործողությունները, որոնք նշված են ամառին երեք կտրերում, իսկ 1915-1916 թթ. իրադարձությունների առնչությամբ կիրառելի են, ինչպես կրեմենեք սարուն, Կոնվենցիայի բոլոր հինգ կտրերը: Նարկ է հատուկ նշել, որ ՄԱԿ-ի Կոնվենցիան չի ճանաչում իրավաբանական վաղեմություն իբրև ցեղասպանություն որակվող հանցագործությունների համար պատժելիս:

Նախկանալի է, որ Արևմտյան Նայասարանի և Թուրքիայի հայ ազգաբնակչության նկատմամբ XIX դարի վերջին - XX դարի սկզբին և 1915-1916 թթ. իրագործված ցեղասպանության ակտերի միջև կան որոշակի փոքրերություններ՝ պայմանավորված փոփոխված քաղաքական իրադրությամբ և հանցագործության մասշտաբներով: Այդ փոփոխությունից XIX դ. վերջի - XXդ. սկզբի իրադարձությունները, իրենց ամբողջ երեքայնությամբ հանդերձ, կարող են ճանաչվել սուկ իբրև նախերգանքը այն աստիճանից ցեղային եղեռնի, որն իջավ հայ ժողովրդի գլխին ամառին աշխարհամարտի փարիներին և ըստ էության շարունակվեց մինչև 1920-ական թվականների սկիզբը:

**Ցեղասպանության պատճառները**

Թուրքիայի կառավարող շրջանների հայապայաց քաղաքականությունը, որը և վերաճեց ցեղասպանության, հեղափոխվեց էր մի շարք պատճառների, ինչպես նաև նպատակների, որոնք հետապնդում էին իթթիհապականներն իրենց արքայքին և ներքին քաղաքականության մեջ:

Երկիրը քաղաքական կառավարությունը առաջնորդվում էր պանթուրքիզմի վարդապետությամբ, որի հիմքում ընկած էր Թուրքիայի գալիստիկ ներքո բոլոր թյուրքալեզու ժողովուրդներին մեկ միասնական պետության մեջ միավորելու ազգայնամոլական գաղափարը: Պանթուրքիզմը ձևավորվեց XIX դարի վերջին իբրև նորածին թուրքական ազգային բուրժուազիայի գաղափարախոսություն: Պանթուրքիզմը ըստ էության փոխարինեց Օսմանյան կայսրության կառավարող շրջանների կողմից մինչ այդ դավանվող օսմանիզմին, երբ, հատկապես 1912-1913 թթ. Բալկանյան պատերազմներից հետո, պարզ դարձավ, որ կայսրության ոչ թուրք ժողովուրդների համաձուլումը անհասանելի խնդիր է:

Պանթուրքիզմի դոկտրինան ուղղված էր, այսպիսով, ամառին հերթին հայերի դեմ կայսրության ներսում, իսկ դրսում՝ նաև Ռուսաստանի դեմ: Թուրքիայի վերածումը սուկ մեկ ազգի՝ թուրքերի պետության, հարկ էր սկսել կայսրության հայերի բնաջնջումից: Դրան զուգընթաց հայ ժողովրդի մնացյալ մասը՝ Արևելյան Նայասարանի ազգաբնակչությունը, ընկած էր «Մեծ Թուրանի» սրեղծման ցնորամիտ գաղափարի իրագործման ճանապարհին, որը, ըստ թուրքական ազգայնամոլների բաղձանքների, պետք է իր մեջ ներառներ, Թուրքիայից գալու, նաև Անդրկովկասը, Նյուսիսային Կովկասը, Դրիմը, Պովոլժիեն, Միջին Ասիան, որտեղ ապրում էին թուրքական ծագումով բազմամիլիոն մարդիկ: Այսպիսով, պանթուրքիզմի ազգայնամոլ դոկտրինայի սայրը ուղղված էր ամբողջ հայ ժողովրդի դեմ:

Թուրքիայի հայ ազգաբնակչության վերացումը հնարավորություն կընձեռեր կառավարող վերնախավին լուծելու գլխավոր խնդիրը, որ մտահոգում էր նրանց սուլթան Աբդուլ Համիդ II-ի ժամանակներից: Արևմտահայերի դրությունը, Նայկական հարցը քանիցս օգտագործվել էին եվրոպական տերությունների, մասնավորապես Ռուսաստանի կողմից, իբրև հարմար պայրովակ միջամտելու Թուրքիայի ներքին գործերին: Թուրքիայի կառավարողները, ովքեր ամենևին էլ չէին կամենում լուծել Նայկական հարցը թեկուզ Բեռլինի վեհաժողովի սահմանումների կամ եվրոպական տերությունների մշակած հեղափոխական բարեփոխումների ծրագրերի սահմանափակ շրջանակներում, վաղուց ի վեր գրկում էին, որ կայսրության ներսում հայ ազգաբնակչության վերացումը Նայկական հարցի «լուծման» և, հետևաբար, դրսից Թուրքիայի ներքին գործերին միջամտելու հնարավորության վերացման ամենահավասարի եղանակն է: Սկսած Աբդուլ Համիդից Թուրքիայի կառավարող շրջանները ղեկավարվում էին այդ որքան պարզունակ, նույնքան էլ շնական փրամաբանությամբ՝ չեն լինի հայեր, չի լինի նաև Նայկական հարց:

Առաջին աշխարհամարտի մեջ մտնելով Բաղյակ միության կազմում, երկրորդների ղեկավարները հույս ունեին, որ հաղթանակը Ռուսաստանի նկատմամբ հնարավորություն կընձեռի իրագործելու «Մեծ Թուրանի» սրեղծման պանթոնրական ծրագրերը:

Վերը արդեն նշվեց, որ անգամ սուլթանական վարչակարգի պայմաններում Թուրքիայի առևտրական, հիմնականում այլազգի կոմպրատորական բուրժուազիան պահպանել էր իր առաջարար դիրքերը երկրի տնտեսության մի շարք ճյուղերում: Իսկ թուրքական ազգային բուրժուազիայի կազմավորմամբ վերջինիս շահերը անխուսափելիորեն բախվեցին առկա դրությամբ՝ թուրքական ազգային բուրժուազիան իր համար տեղ էր պահանջում «արևի փակ», ձգտում էր դուրս մղել ոչ թուրքական, այդ թվում և հայկական բուրժուազիային տնտեսության ոլորտներից: Այդ դուրսմղումը չէր կարող իրագործվել մրցակցական պայքարի միջոցով, քանզի թուրքական ազգային թույլ բուրժուազիան ի վիճակի չէր նման պայքարում ապահովել իր գերազանցությունը: Բայց որքանով որ թուրքական բուրժուազիայի ձեռքին էին գրկվում քաղաքական իշխանության լծակները, հարկապես երկրորդների իշխանության գլուխ անցնելուց հետո, ուստի պայքարը ձեռք բերեց բռնի դուրսմղման, ոչ թուրքական բուրժուազիայի կողմից նախկինում սրեղծված կառույցների ավերման բնույթ: Պարսիական չէր, որ XIX դարի վերջի - XX դարի սկզբի հայկական ջարդերի ժամանակ կողոպուտվում և ոչնչացվում էին հայերին պարկանոց առևտրական փները, խանութները, ձեռնարկությունները: Ասածից հետևում է, որ երկրորդների հակահայկական քաղաքականությունը համապարասխանում էր թուրքական ազգային բուրժուազիայի շահերին, որը ձգտում էր փրկանալ հայերի թրփինքով սրեղծված արժեքներին և իր անբաժան փրկապետությունը հաստատելու երկրի տնտեսության մեջ, դրամական գործառնություններում և այլն:

Մեկ գործոն ևս սնուցում էր Թուրքիայի կառավարող շրջանների հակահայկական քաղաքականությունը և խորացնում ընդհանուր հակահայկական փրամադրվածությունը երկրում. դա արևմտահայերի վերաբերմունքն էր դեպի Ռուսաստանը, որը Թուրքիայում համարվում էր դարավոր թշնամի: Բավականին հաճախ

տեղի ունեցող ռուս-թուրքական պայերագմների ժամանակ Արևմտյան Նայսաստանի հայ ազգաբնակչությունը չէր թաքցնում իր ռուսամեր փրամադրվածությունը, օգնություն էր ցույց տալիս ռուսական գործերին, որոնք քանիցս ռազմական գործողությունների ընթացքում մուրք էին գործել Արևմտյան Նայսաստանի փրամադր: Սակայն հետո, երբ ռուսական գործերը լքում էին գրաված փրամադր, թուրքական իշխանությունները հաշվեհարդար էին տեսնում արևմտահայերի հետ: Նայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական պայքարը հիրավի ուղղված էր թուրքական բռնապետության դեմ և դաժանաբար ճնշվող, մահացու վտանգի ենթարկված ժողովրդի բնական անդրադարձն էր: Պարսության փորձը ցույց է տալիս, որ փոքր ժողովուրդների ազգային-ազատագրական պայքարը, որպես կանոն, կողմնորոշվում է դեպի արտաքին ուժի օգնության ստացում: Դեպի Ռուսաստան էին կողմնորոշվում Բալկանների սլավոնական ժողովուրդները, որոնք ռուսական զենքի անմիջական օգնությամբ ազատագրվեցին թուրքական լծից: Դեպի Ռուսաստան էին կողմնորոշվում նաև արևմտահայերը, որոնք, ինչպես արդեն ասացինք, սկզբնապես չէին առաջադրում Թուրքիայից անջատման կամ նույնիսկ Թուրքիայի կազմում ազգային-մշակութային ինքնավարության պահանջ: Բայց և այնպես արևմտահայերի ակներև ռուսամեր կողմնորոշումը լիովին օգտագործվեց թուրքական իշխանությունների կողմից նրանց նկատմամբ արելության ու անհանդուրժողականության մթնոլորտ սրեղծելու և հեղափոխ ցեղասպանության իրագործման համար՝ հայերի բուն հայրենիքը սեփականացնելու մտադրությամբ:

Վերը քննարկված դրդապարճառներն ամբողջությամբ կանխորոշեցին երկրորդական ռեմակի վճարականությունը՝ օգտագործելու սկսված առաջին աշխարհամարտը իրենց ազգայնամուլ նպատակներն իրականացնելու համար:

### Ցեղասպանության նախապարաստումը. նրա իրագործման մեխանիզմը

Բազմաթիվ հավասարի փաստեր վկայում են, որ հայերի բնաջնջման ծրագրերը երկրորդները սկսեցին մշակել և մասնակիորեն իրագործել դեռևս մինչև առաջին աշխարհամարտի սկիզբը: Իսկ նույն ասած, 1909 թ. Ադանայի կոտորածից հետո,

առայժմ «տեղական» բնույթ կրող ջարդեր ու կոտորածներ տեղի էին ունենում Արևմտյան Նայսաստանի մի շարք վայրերում: Առաջին աշխարհամարտի նախորդակին, հարկապես 1912-1913 թթ. Բալկանյան պայերագմների ժամանակաշրջանում Թուրքիայում խորացվում էր հայերի նկատմամբ անվտանգության ու արելության մթնոլորտը, հաճախակի դարձան բռնության կոտորածների դեպքերը: 1912 թ. դեկտեմբերին Վասպուրականի մի մեծ խումբ հայեր Գևորգ Ե կաթողիկոսին հղված իրենց դիմումում նկարագրում էին իրենց աղերալի վիճակը. «...Արանայն հետո ալ,- ասվում էր դիմումում,- Ժեռն-թյուրքերը շարունակողը եղան համարյան հայաջինջ քաղաքականության... շարունակվեցան Նայսաստանի մեջ սիարնմարիկ ջարդեր՝ մեկով, հինգով, փասնով: Վերջին վեց ամսվան մեջ միայն Վասպուրականի մեջ 60 է ավելի հայեր ջարդվեցան այդ եղանակով... շարունակվեցան առևանգություններ, թալան և այլն»: Այդ նույն ժամանակ Թուրքիայում աշխարհող օրարերկրյա դիվանագետները հաղորդում էին իրենց կառավարությանը, որ

կրիթորքերը չեն թաքցնում իրենց բուն նպատակները, վարում են հակահայկական քարոզչություն՝ հայերի դեմ գրգռելով մոլեռանդ մահմեդական ամբոխին: Այսպես, 1913 թ. դեկտեմբերի սկզբներին Առաքանդնուպոլսում Ռուսաստանի դեսպանը հաղորդում էր, որ Էրզրումում «մուսուլմաններին արհեսարականորեն գրգռում են հայերի դեմ»: Այնուհետև նա նշում էր, որ իթթիհարականներից շարքերի փակումը գաղտնի ժողովներ են արել ունենում, որոնցում եռանդուն հակահայկական քարոզչություն է փարվում: Երիտթուրքերի գաղտնի հավաքությունները շարունակվում էին և, ինչպես նշում էր դեսպանն իր մեկ այլ հաղորդագրության մեջ. «դրանցում բացելիքաց սկսել են խոսել հայկական կոտորածի մասին»:

Շուրթով գաղտնի զարձակ բացահայտ: 1914 թ. սկզբին, այսինքն պատերազմը սկսվելուց դեռ շարժում առաջ, արևելյան վիլայեթների արեղական իշխանությունները ստացան կառավարության հարուկ հրահանգն այն մասին, թե ինչ միջոցառումներ պետք է ձեռնարկվեն հայերի նկատմամբ: Այն փաստը, որ հրահանգը մշակված և ուղարկված էր նախքան ռազմական գործողությունների սկսվելը, անհերքելիորեն վկայում է, որ հայ ազգաբնակչության արեղահանումը և բնաջնջումը ծրագրված էր նախօրոք և պայմանավորված չէր կոնկրետ ռազմական իրադրությամբ, որը հետագայում վկայակոչում էին երիտթուրքական պարագլուխները:

Պատերազմի նախօրեին և հետագայում էլ երիտթուրքերի կուսակցության ղեկավարությունը բանիցս քննարկել է հայ ազգաբնակչության արեղահանման և ոչնչացման հարցը: Այդ խորհրդակցությունների ավելի ուշ հայտնի դարձած մանրամասնությունները ցույց են տալիս, որ դրանցում խոսքը գնում էր ոչ թե ճակատարմերձ գոտու հայ ազգաբնակչության արեղահանության, այլ ընդհանրապես Թուրքիայում ամբողջ հայ ազգաբնակչության բնաջնջման մասին: Ընդ որում երիտթուրքերի ղեկավարները հաշվի էին առնում, որ սկսված պատերազմը նրանց բարենպաստ պայմաններ է ընձեռում իրագործելու այդ հրեշավոր մարտությունը: Հանդես գալով «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության գաղտնի նիստերից մեկում, նրա ղեկավարներից Նազըմ բացահայտ կոչ էր անում գլխավոր բնաջնջել հայերին: «Եթե բավարարվենք մասնակի կոտորածով, ինչպես այդ եղավ 1909 թ. Ադանայում և ուրիշ շրջաններում, - հայտարարել էր նա, - ապա այն օգուտի փոխարեն վնաս կբերի... Ես բազմիցս ասել եմ և այժմ էլ կրկնում եմ՝ հայ ժողովրդին պետք է ոչնչացնել հիմնովին, որպեսզի ոչ մի հայ չմնա մեր երկրում և մոռացվի այդ անունն իսկ: Այժմ պատերազմ է, այսպիսի հարմար իրադրություն այլևս չի լինի: Մեծ արեղությունների միջամտությունը և համաշխարհային մամուլի աղմկոտ բողոքներն աննկար կմնան, իսկ եթե նրանք իմանան էլ, ապա կանգնած կլինեն կարգաված փաստի առաջ, և դրանով էլ հարցը կփակվի: Այս անգամ մեր գործողությունները պետք է ընդունեն հայերի գլխավոր բնաջնջման բնույթ, անհրաժեշտ է ոչնչացնել մինչև վերջին մարդը...»:

1914 թ. հոկտեմբերին կայացած գաղտնի խորհրդակցությունում, որը գլխավորում էր Թուրքիայի ներքին գործերի նախարար Թալատը, կազմավորվեց հարուկ մարմին՝ Երեքի գործադիր կոմիտե, որի կազմի մեջ մտան երիտթուրքերի ղեկավարներ ղոկտոր Նազըմը («Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության կենտրոնի քարտուղարը), Շյուքրին (լուսավորության նախարարը) և ղոկտոր

Բեհալդին Շաքիրը («Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության գաղտնիարխոսը): Գործադիր կոմիտեն, որի վրա դրվեց զանգվածային ջարդերի կազմակերպումը, օժտված էր լայն լիազորություններով, նրա փրամադրության փակ դրվեցին դրամ և զենք: Դրանից անմիջապես հետո սրբեղծվեց «Նարուկ կազմակերպությունը» («Թեքլիաթը մահաուսե»), որի ընդհանուր ղեկավարությունը իրագործում էր Բեհալդին Շաքիրը: Նրա ջոկարների մեջ հավաքագրվում էին գերագանցապես քրեական փարրեր, բանտերից ազատված հանցագործներ, նույնիսկ մահվան դատապարտված: Այդ ջոկարները պետք է իրագործեին հայերի զանգվածային բնաջնջումը:

Գործադիր կոմիտեն Թուրքիայի հայաբնակ վայրերը բաժանեց երեք գոտիների՝ Արևելյան Անարուխա (Արևմտյան Հայաստան), Կիլիկիա և Արևմտյան Անարուխա (վերջինիս մեջ ընդգրկված էր նաև Թուրքիայի եվրոպական մասը): Գոտիներից յուրաքանչյուրում հայաջնջման գործողությունը պետք է գլխավորեին համապատասխանաբար Բեհալդին, Շյուքրին և Նազըմ բեյը: Այցելելով իրենց ամբողջած գոտիները, երիտթուրքերի պարագլուխները մշակեցին հայերի արեղահանման և բնաջնջման մեխանիզմը, հրահանգներ արեղական իշխանություններին: Շփումներ հաստատվեցին քուրդ ցեղապետների հետ, որոնց կարևոր դեր էր հատկացվում հայերի կոտորածների իրականացման գործում:

Պատերազմը սկսվելուց պես Թուրքիայում հակահայկական քարոզչությունը կարուկ կերպով ուժեղացավ: Մամուլում, երիտթուրքական կուսակցության գործիչների ելույթներում հայերի դեմ հարուցվում էին մեղադրանքներ՝ պնդում էին, որ հայերը հրաժարվում են ծառայել թուրքական բանակում, որ նրանք պատրաստ են համագործակցելու թշնամու հետ: Մերկապարանոց հակահայկական քարոզչությունը առանձնապես ուժեղացավ Կովկասյան ռազմաճակատում թուրքերի կրած առաջին պարտություններից հետո. այժմ հայերը մեղադրվում էին թիկունքում թուրքերի դեմ ապստամբություն կազմակերպելու մեջ: Այդ ամենը նպատակ էր հետապնդում նախապատրաստելու սեփական ժողովրդին, նրա մեջ արելություններ շնչելու դեպի հայերը և դրանով իսկ դյուրացնելու մտահեղացված ջարագործությունը:

Պատերազմի սկզբին թուրքական բանակ գորակոչվեցին 18-45 տարեկան ավելի քան 60 հազ. հայեր: Մակայն թուրքական հրամանատարությունը նրանց գնեք չվտարանեց, գորակոչված հայերը հավաքագրվեցին բանվորական գումարտակների մեջ և օգտագործվում էին ճանապարհների, ամրությունների և այլ կառույցների շինարարության մեջ: 1915 թ. փետրվարին զինվորական նախարար Էնվերը կարգադրություն արեց թուրքական բանակում ծառայող բոլոր հայերի բնաջնջման մասին: Զինվորական հրամանատարությանն ուղղված հանձնարարականում ասվում էր. «Կայսերական կառավարությունը հրաման է արձակել ամբողջ հայ ժողովրդին բնաջնջելու մասին... Կայսերական բանակներում ծառայող բոլոր հայերին, չխախտելով սովորական կարգապահությունը, առանձնացնել իրենց գորաբաժիններից, փանել մեկուսացված վայրեր՝ հեռու կողմնակի աչքերից, և գնդակահարել»: Այդ հրամանը կարարվեց: «Թուրքական ամբողջ կանոնավոր գնդեր, - գրում էր Թուրքիայում աշխարհում ամերիկյան իրավագետ ղոկտոր Ն.Ա. Գիբբոնսը, -

որոնք նշանակված էին «հայկական հեղափոխությունը ճնշելու» համար, հանկարծ վրա էին փախա այդ [հայկական] խմբերի վրա, որոնք խաղաղ աշխատում էին բյուրոներով, լինեցե՞րով ու բաներով, և չթողնելով, որ նրանք ուշքի գան, գնդակահարում էին նրանց: Եթե որևէ մեկը փորձում էր փախչել, նրան հեղափոխություն էին ներկայացնում հեծյալ թուրքեր և խողխողում կամ գնդակահարում էին նրան»: Այդպիսով արևմտահայերը գրկվեցին իրենց արական ազգաբնակչության առավել մարտունակ մասից: Թուրքական բանակում ծառայող հայերի գանգվածային սպանողը նշանակում էր ցեղասպանության սկիզբ: Նախորդ հարվածը հասցվեց հայ մարտնչականությանը:

1915 թ. գարնանից հանցագործության թափանիվը սկսեց ավելի ու ավելի ուժեղ պարսկելի հրեշավոր սպանողի մեջ ներառնելով հայ ազգաբնակչության նորանոր խավեր: Ոչ մի սոցիալական միջնախավ չխուսափեց քրեականության սարսափներից, որը նույնպես վկայում է երիտթուրքական պարագլուխների՝ կայսրությունում բնակվող բոլոր հայերի և, առաջին հերթին, Արևմտյան Նայասարանում՝ իրենց բնօրրանում ապրող հայերի գլխավին ոչնչացնելու մարտնչությունը: Թուրքական փարթը Անարտոլիայի հենց այդ մասում գերակշռող դարձնելու միտումը հանդիսացավ հայերի ցեղասպանության գլխավոր դրոշմապարճառներից մեկը:

### 1915 թվականի ապրիլի 24-ը

Ապրիլի 24-ին և հաջորդ մի քանի օրերի ընթացքում Կոստանդնուպոլսում և Արևմտյան Նայասարանի խռոք քաղաքներում ձերբակալվեցին և ապա Անարտոլիայի խորքերն ագորվեցին հայ մարտնչականության ակնավոր ներկայացուցիչները՝ գրողներ, լրագրողներ, գիտնականներ, հոգևորականներ, հրատարակիչներ, մանկավարժներ, արվեստի գործիչներ, ավելի քան 800 մարդ: Նրանց թվում էին՝ նշանավոր հայ գրող, Օսմանյան պառլամենտի նախկին երեսփոխան Գրիգոր Զոհրապը, փառանդավոր բանաստեղծներ Դանիել Վարուժանը, Միսմանթյան, Ռուբեն Մևակը, գրողներ, հրատարակիչներ Երուսաղեմ, Բաղդադ, Բեյրութ, Սիդոն, Սալոնիկ, Գազի Օզանյանը, դերասան Ենուբ Շահենը, նկարիչ Նուրի Ասլանը, Կոստանուպոլսում և Արևմտյան Նայասարանում մեծ խմբից կենդանի մնացին փառաքիններն հայտնիները մարտիկ՝ երգիծաբան Երվանդ Օրթանը, գրող և նկարիչ Արամ Անտոնյանը, հրատարակիչ Թեոդոսի և ուրիշներ: Մնացյալ բոլորը չհասան աքսորվելու՝ չարաններգործներ սպանվեցին ճանապարհին: Ձերբակալվեց նաև հայ մեծ երաժշտիկ Կոմիտասը: Այնպես որ դառնալով հարգազար ժողովրդի ողբերգությունը, չարաններգործներ սպանվեցին ճանապարհին: Մոսկ շնորհիվ ազդեցիկ միջնորդության, հիվանդ Կոմիտասը վերադարձվեց Կոստանուպոլսից, դրվեց հիվանդանոց, իսկ հետո, 1915 թ. ուղարկվեց Փարիզ հոգեբուժարան, որտեղ և կնքեց իր մահկանացուն 1935 թ.:

Երկու ամիս անց, 1915 թ. հունիսի 15-ին, մայրաքաղաքի հրատարակներից մեկում կախաղան բարձրացվեցին 20 մարտնչական հայեր՝ Նճարյան կուսակցության անդամներ, որոնց շինծու մեղադրանք էր ներկայացվել իշխանությունների դեմ ահաբեկչության կազմակերպման և ինքնավար Նայասարանի ստեղծման համար:

Թուրքական ջարդարարները մարտնչներին հաշտեցնելու մայրաքաղաքի

հայկական համայնքի հետ, սակայն նրանց այդ քայլից հետո պահեց երկյուղը, որ Կոստանուպոլսում գրկված օրարերկրյա դեսպանատների միջոցով այդ եղեռնագործությունը հայրենի կղաճեա համաշխարհային հասարակայնությանը: Կոստանուպոլսի հայերի մի մասին հաջողվեց հեռանալ երկրից: Ոչնչացնելով ազգի ծաղիկը՝ հայության հոգևոր առաջնորդներին, երիտթուրքերն ըստ էության գլխավորեցին արևմտահայ ազգաբնակչությանը:

Ապրիլի 24-ը, Կոստանուպոլսի հայ մարտնչականության հետ հաշտեցնելու օրը, ամեն փարի նշվում է իբրև հայերի ցեղասպանության զոհերի հիշատակի օր:

### Նայ ազգաբնակչության քրեականությունը և ջարդերը 1915-1916 թթ.

1915 թ. մայիսից սկսվեց Արևմտյան Նայասարանի վիլայեթների (Էրզրում, Վան, Բիթլիս, Խարբերդ, Դիարբեքիր, Մերաստիա), Կիլիկիայի, Արևմտյան Անարտոլիայի և այլ վայրերի հայ ազգաբնակչության գանգվածային քրեականությունը, որն ուղեկցվում էր հայերի կոտորածներով: Ինչպես ողջ մնացած հայերի, այնպես էլ այդ սահմանեցուցիչ օրերի իրադարձությունների շարք ակնապարհների պահպանված բազմաթիվ վկայությունները թույլ են փախա վերստեղծելու ոչ միայն հայ ժողովրդի ապրած ողբերգական ընդհանուր պատկերը, այլև նրա մանրամասները: Ամենայն հավաստիությամբ մեր աչքի առջև հասնում է քրեականության և մարդկանց բնաջնջման ընթացքը ըստ առանձին վիլայեթների, գավառների, քաղաքների, անգամ գյուղերի:

Թուրքական կառավարության կողմից 1915 թ. մայիսի 14 (27)-ին քրեականության մասին օրենքի ընդունումից հետո պաշտոնական մունիսիպալիտետի միջոցով բոլոր քաղաքներում ու գյուղերում հրամայվեց հայ ազգաբնակչությանը իշխանությունների կողմից սահմանված ժամկետում (սովորաբար 2-3 օրվա, երբեմն էլ մի քանի ժամվա ընթացքում) թողնել իրենց տները «ժամանակավոր» վերաբնակեցման համար: Չվերթի ուղին քրեականություններին չէր հայտնվում: Նրանց ամբողջ անշարժ կայքը հայտարարվում էր բռնագրավված պետության կողմից (ջանալով մոլորության մեջ գցել սեփական ժողովրդին և համաշխարհային հանրությանը, սկսած 1915 թ. մայիսից թուրքական կառավարությունը մեկը մյուսի հետևից երեք օրենք ընդունեց թողնված կայքի մասին, որոնց համաձայն հայերի ունեցվածքը պետք է գնահատվեր, նրա արժեքը մոծվեր գանձարան, որպեսզի հետագայում իբր թե վերադարձվեին տերերին: Այդ օրենքները չկենսագործվեցին, քանզի հայերի ունեցվածքին անմիջապես փորացան թուրքերը, իսկ պատերազմից հետո հայ ազգաբնակչության նախկին բնակավայրերում հայեր չկային, նրանք բոլորը կամ ոչնչացվել կամ քրեականություններին իշխանությունների դեմ ահաբեկչության կազմակերպման և ինքնավար Նայասարանի ստեղծման համար: Թուրքական ջարդարարները մարտնչներին հաշտեցնելու մայրաքաղաքի

Սկսած քրեականությունը, 1915 թ. սեպտեմբերին հրատարակված հոգվածի գերմանացի հեղինակը գրում էր. «Ամենուր առաջին հերթին առանձնացնում էին փղամարդկանց կանանցից, ընտանիքի անդամներին միմյանցից, և հաճախ նաև երեխաներին ծնողներից»: Տեղահանվածների քաղաքները շարժվում էին ոչ թե գլխավոր ճանապարհներով, այլ զարբուղի ուղիներով, որպեսզի ուշադրություն չգրավեն: Բացի այդ, մեկուսի վայ-

րևում ավելի հարմար էր կոտորել դժբախտներին: Նույն հեղինակը, պարմելով Վանի և Էրզրումի հայերի փրկահանման մասին, գրում էր. «Անապոլիայի մեկուսի լեռնային կիրճերով ամառային փոթին, կիզիչ արևի փակ դաժան ժանդարմների մահակների ու մորակցների հարվածների փակ սովահար, փոթից ու ծարավից պապակված մարդկանց ամբոխները, բոկոսը, լացող կանանց ու երեխաներին թշուղ էին ինչպես անասունների հոփ: Նրան, ով ընկնում էր, խողխողում էին... Նշանակված վայր հասավ փրկահանվածների մեկ քառորդից էլ պակասը»:

Տրապիզոնի հայերի աքաղաղումը նկարագրված է գերմանական հյուպատոսի կողմից. «Նուրիսի 26-ին Տրապիզոնում հանրային կոչը հռչակեց, որ բոլոր հայերը պետք է թողնեն քաղաքը: Նուրիսի 1-ին բոլոր փողոցները գրավված էին ավիաներն հրացանների ամրացրած ժանդարմներով: Մեկ նրբանցքում կազմավորում էին հայերի 100 հոգիանոց խմբեր և քաղաքից դուրս էին հանում, որպեսզի նրանց հավաքում էին 2000 հոգիանոց մեծ խմբերի մեջ: Նաջորդ երեք օրերում փանում էին օրը մեկ 2000 հոգիանոց խումբ, ընդամենը 6000, այնուհետև, հաջորդ չորս օրում նորից փարան շուրջ 4000 հոգու... Նրանց թույլատրել էին իրենց հետ վերցնել միայն այն, ինչ որ կարող էին փանել իրենց մեջքին: Եթե ճանապարհին հոգևածությունից որևէ մեկը ընկնում էր կամ հետ էր մնում, նրան խոցոտում էին ավիաներով: Տրապիզոնի մոտ ծովը թափվող գետով դեպի ծով էին լողում դիակների կույտեր և կրկին հետ լողում դեպի ափը»: Տրապիզոնի հայերի կոտորածի պատկերը լրացվում է իտալական հյուպատոսի վկայություններով: Նա հաղորդում էր, որ հայերին արտաքսել էին իրենց փրկից, հավաքել մեկփրեղ, որից հետո փողոցներով քշել ծովի կողմը: Նրանց նստեցրել էին առագաստաբանավեր, փարել ափից մի փոքր հեռու և ծովը նետել: Այդ եղանակով ամբողջ հայ ազգաբնակչությունը՝ 8-10 հազար մարդ ոչնչացվել էր մի քանի օրվա ընթացքում նահանգապետ Ազմի բեյի անմիջական ղեկավարությամբ: Մահվան դարապարտված այս երեշը հետագայում սպանվեց հայ ժողովրդական վրիժառուների ձեռքով:

1915 թ հուլիսի սկզբին Խարբերդով անցան Էրզրումից փրկահանված հայերի մի քանի խմբեր: Այնուհետև այսպես է նկարագրում նրանց. «Երկու ամիս նրանք եղել էին ճանապարհին գրեթե առանց հացի ու ջրի: Նրանց, ասես անասունների, դարման էին փալիս... Մայրերն առաջարկում էին իրենց զավակներին բոլոր նրանց, ովքեր ուզում էին նրանց վերցնել»: Այնուհետև արտաքսվեցին Խարբերդի հայերը: Նախապես Խարբերդի հայ փղամարդկանց մի մեծ խումբ քաղաքից դուրս էր հանվել շրջակա լեռները և գլխավոր ոչնչացվել: Նուրիսի 5-ին ձերբակալվեցին ևս 800 հոգի, քշվեցին լեռները և նույնպես սպանվեցին: Խարբերդի վիլայեթի գյուղերից մեկում հայ բնակիչներին լցրին մզկիթը և հարևան փրկարանները. երեք օր անընդհար նրանք հաց ու ջուր չէին ստանում: Այնուհետև նրանց «փարան մերձակա կիրճը, շարեցին ժայռի մոտ և գնդակահարեցին, իսկ կենդանի մնացածներին խողխողում էին դաշույններով ու դանակներով»: Այդ հաշվեհարդարից հետո այլևս փրկահանության ենթակա մարդ չէր մնացել:

1915 թ. հուլիսին մի անգլիացի ակնաստի փրկել էր Էրզրումից հայերի, որոնց Միջագետքի ճանապարհին թշուղ էին Երզնկայի միջով: «Ես շատ անգամ եմ գնացել նրանց կայանատեղերը, - գրում էր նա: - Անհնար է պարկերացնել առավել խղճալի մի փեսային: Նրանք բոլորը, առանց բացառության, ցնցոփների մեջ էին, կեղտոտ, սոված ու հիվանդ: Դա գարմանալի չէ, եթե ի նկատի ունենանք, որ նրանք համարյա երկու ամիս ճանապարհին էին՝ շոր չփոխելով, հնարավորություն չունենալով լվացվելու, զրկված լինելով սպասարանից և գոնե մի փոքր ուրվելիքից:... Նրանց մեջ փղամարդիկ շատ քիչ կային, քանի որ մեծ մասն սպանվել էր ճանապարհին:... Սպանում էին կանանց ու երեխաներին նույնպես...»

Տարբեր քարավաններ էին ժամանում և, մեկ կամ երկու օրվա դադարից հետո, նրանց շրայեցնում էին, որ շարունակեն ճանապարհը, որոշակի չասելով, թե ուր էին գնալու: Սակայն նրանք, ովքեր գալիս հասնում էին այսպեղ, իրենց թափառումներն սկսած մարդկանց միայն մի փոքր մասն էին կազմում արդեն...»:

Վկայություններ են պահպանվել Կիլիկիայում թուրքերի կապարած եղեռնագործությունների մասին. հայ ազգաբնակչությունը ողարկվել էր Նալեպ, իսկ այնպեղից էլ՝ Միրիական անապարի խորքերը, որպեսզի նշանակալի մասը ոչնչացվել էր:

Նայերի կոտորածների ու փրկահանության սրբաճմնիկ մանրամասնությունների միջով մեր աչքի առջև հասնում է հանցագործության կազմակերպման ձեռագիրը, որը միապետակ էր երկրի գրեթե բոլոր շրջանների համար: Քաղաքների և գյուղերի հայ ազգաբնակչության մի մասը, հիմնականում փղամարդիկ, սպանվում էին դեռևս մինչև փրկահանումը. հայերին պարկալուտ փրկեց, խանութները և մյուս ունեցվածքը կողոպտվում էր. փրկահանված հայերը քարավաններով ողարկվում էին Միջագետքի և Միրիայի անապարտները. ճանապարհին քարավանները քանիցս ենթարկվում էին հարձակումների, որոնց հետևանքով հայերին նորից սպանում և կողոպտում էին. փրկահանության պայմանները՝ քաղցը, փոթը, հիվանդությունները նպաստում էին հազարավոր դժբախտների մահվանը: Օրպարեկ-րացիներից մեկի կարծիքով, որը ակնաստիս էր եղել փրկահանությանը, աքաղաղների բուն փոխադրումը «լավագույնս հարմարեցված էր այն բանին, որպեսզի հանգեցներ հայերի նույնիսկ այդ երկրում չբնակված ոչնչացման»: Պատահական չէր, որ աքաղաղող հայերի քարավաններն անվանվում էին մահվան երթ:

Այդ ամենը անհերքելիորեն վկայում է, որ փրկահանությունն ըստ էության հայերի ոչնչացման վարք քողարկված մի ձև էր: Նեց այդպես էլ այն ընկալվում էր ժամանակակիցների՝ և՛ հասարակ մարդկանց, և՛ պաշտոնարար անձանց կողմից: Թուրքիայում ԱՄՆ-ի դեսպան Ն. Մորգենթաուն նշում էր, որ «փրկահանության բուն նպատակն էր թալանել ու ոչնչացնել. դա կոտորածի իսկապես որ նոր եղանակ էր: Երբ թուրքական իշխանությունները հրաման էին արձակում այդ աքաղաղների մասին, նրանք փաստորեն մահավճիռ էին կայացնում մի ամբողջ ազգի նկարմամբ»: Մեկ ուրիշ փաստ: Խարբերդում ամերիկյան հյուպատոս Լեյլի Դեյվիսի իր դեսպանին հասցեագրված 1915 թ. հունիսի 30-ի գեկուցագրում, մի փաստաթուղթ, որը հրապարակայնորեն հայրնի դարձավ սույն 1989 թվականին, ապում էր, որ բռնի աքաղաղման էին ենթակա Նայասարանը կազմող վեց վիլայեթների բոլոր հայերը առանց բացառության, և որ դա «մի ձեռնարկում է, որն իր նախադեպը չի ունեցել պարմության մեջ»:

Տեղահանության իսկական նպատակները հայրնի էին նաև գերմանական դիվանագետներին: Թուրքիայի գանազան վիլայեթներից գերմանական հյուպատոսները երկիրթուրքերի կազմակերպած փրկահանությունը գնահատում էին իբրև հայերին բնաջնջելու և դրանով իսկ Նայական հարցը լուծելու եղանակ: 1915 թ. փետրվարի 2-ին Թուրքիայում Գերմանիայի դեսպան Վանգենհայմը հաղորդում էր իր կառավարությանը, որ իր հետ ունեցած գրույցի ժամանակ Թալասթ փաշան ասաց, որ հասել է ժամանակը ձերբագրվելու Նայական հարցից, բանգի «դա միակ բարենպաստ պահն է»: Իսկ նույն 1915 թ. հուլիսին նա հայրնում էր, որ եթե

սկզբնապես հայ ազգաբնակչության փարագրումը սահմանափակվում էր ռազմա-  
ճակարհին մերձակա նահանգներով, ապա այնուհետև թուրքական իշխանություն-  
ներն այդ գործողությունները փարածեցին երկրի այն մասերի վրա, որոնք ռուսա-  
կան գործերի ներխուժման վրանգի փակ չէին գտնվում: «Այդ հանգամանքը և այն  
եղանակները,- եզրափակում էր դեպքանը,- որոնցով կարարվում է արտաքսումը,  
վկայում են, որ թուրքական կառավարությունը նպատակ ունի ոչնչացնել հայ ազ-  
գին թուրքական պետության մեջ»:

Նայ ազգաբնակչության կոտորածն ու փրկահանությունը իրագործվում էին  
ճայրահեղ դաժանությամբ ու անգթությամբ, ուղեկցվում անմեղ մարդկանց խոշ-  
փրանգումներով, բռնություններով, անարգանքներով: Նանցագործության կազմա-  
կերպիչները պահանջում էին փրկական իշխանություններից նրանց փրկված հրա-  
հանգների անշեղ կարարում, առանց որևէ զիջողության: Ծածկագրված հեռագ-  
րում, որը 1915 թ. սեպտեմբերի 9-ին ներքին գործերի նախարար Թալաթը ու-  
ղարկել էր Նալեպ, ասված էր.

«Թուրքիայի հողում հայերի ապրելու ու աշխատելու իրավունքները ամբողջովին վե-  
րացված են, և կառավարությունը իր վրա վերցնելով ողջ պարսպանապովությունը, հրա-  
մայել է զինայել նույնիսկ օրորոցի մանուկներին...»: Իսկ սեպտեմբերի 16-ի հեռագրում նա-  
խարարը խստորեն նախագգուշացնում էր. «Նրանք, ովքեր կհակադրվեն այդ հրամանին  
ու այդ որոշմանը, չեն կարող կառավարման մաս կազմել: Չբացառելով կանանց, երեխա-  
ներին ու փրկարներին, որքան էլ աղեկալի լինեն ոչնչացման միջոցները, առանց ունկնդրե-  
լու խղճի զգացումներին, պետք է վերջ տալ նրանց գոյությանը»:

Գործողությունները փրկելու խստորեն վերահսկվում էին կենտրոնից: Այդ  
նույն Թալաթը պահանջում էր փրկական իշխանություններից յուրաքանչյուր շա-  
բաթը մեկ գեկուցել իրեն հայերի փրկահանության որոշման կարարման ընթացքի  
մասին: Նայրնի է, որ փրկական վարչություններից մի քանի պաշտոնավար ան-  
ձինք՝ Անկարայի, Երզնկայի, Յոզղաթի, Նալեպի և այլ վայրերի կուսակալները,  
որոնք, կառավարության կարծիքով, ոչ բավարար կերպով վճռական էին գործում,  
հեռացվեցին իրենց պաշտոններից: Նրանց փոխարինեցին մարդկանցով, ովքեր  
աչքի էին ընկնում դաժանությամբ, բռնության գազանային եղանակներ էին կիրա-  
ռում անգն հայ ազգաբնակչության նկատմամբ:

Նայերի հանդեպ խղճահարության և գթասրտության դրսևորումների անթույ-  
լարբելիության մասին նախագգուշացվում էին ոչ միայն փրկական իշխանություն-  
ները, այլև թուրք ազգաբնակչությունը: Մշո գավառի գյուղերից մեկի մի հայ գյու-  
ղացի, որը վերապրել էր իր հարազատների կոտորածը, հերպագայում հիշում էր, որ  
կառավարությունը ամենախիստ կերպով կանխորոք գգուշացրել էր մահմեդական  
բնակիչներին, որ «եթե որևէ մեկը հստարձակվի իր փանը ապաստան փալ հայ  
երեխաների, կանանց և աղջիկների, ապա հայտնաբերվելու դեպքում թաքցնողը  
կհամարվի հայ և գլխով կփոխհարուցի»: Բայց և այնպես, որոշ թվով հայեր, հար-  
կապես երեխաներ, փրկվեցին իրենց հարևան թուրքերի և քղերի շնորհիվ, որոնք,  
չնայած սպառնացող մահացու վրանգին, ապաստան էին տվել նրանց:

Տեղասպանության կազմակերպիչները և գործադիրները ամեն կերպ ջանում  
էին թաքցնել ժողովրդից և, հարկապես, միջազգային հասարակայնությունից

ճշմարտությունը Թուրքիայում կարարվող եղեռնագործությունների մասին: 1915  
թ. նոյեմբերի 18-ին Նալեպի նահանգապետին ուղարկված հրահանգում Թալաթ-  
ը պահանջում էր հեղեղ այն բանին, որպեսզի չլինեն իրենց վրա ուշադրություն  
հրավիրող դեպքեր, կարաված նրանց հեղ (հայերի՝ հեղ.), ովքեր գտնվում էին քա-  
ղաքների և մյուս կենտրոնների մոտ: «Ներկա քաղաքականության փեսանկյունից  
կարևոր է, որ այդ փրկերը շրջող օրարները համոզվեն, թե աքսորը լոկ փրկավո-  
խության նպատակով է արվում»: Այնուհետև ներքին գործերի նախարարը ուղղա-  
կի նշում էր, որ «ձանոթ միջոցները» փարագրվածների նկատմամբ հարկ է գոր-  
ծադրել «հարմարագույն վայրերի մեջ»: 1915 թ. դեկտեմբերի 11-ին Նալեպի նա-  
հանգապետին եղված հեռագրում Թալաթը հայտնում էր՝ «Տեղեկացել ենք, որ  
մի քանի հայ թերթերի թղթակիցներ այդ կողմերը շրջելով կարգ մը եղերական  
դեպքեր ներկայացնող լուսանկարներ են հանել և դրանք հանձնել փրկի ամերիկ-  
յան հյուպատոսին: Այս կարգի վնասակար անձերը ձերբակալեք և ոչնչացրեք»:  
Մեկ ուրիշ ճեպագրով Թալաթը պահանջում էր ճանապարհների վրա հայերի  
դիակներ չթողնել, քանզի օրարերկրյա սպաները փեսնում և լուսանկարում էին  
դրանք: Իր միջոցներն էր ձեռք առնում նաև Թուրքիայի զինվորական հրամանա-  
փարությունը: 1915 թ. սեպտեմբերի թուրքական 4-րդ բանակի հրամանափարը  
պահանջեց, որպեսզի «Բաղդադի երկաթուղին կառուցող ընկերության ճարտա-  
րագետների և մյուս ծառայողների կողմից արտաքսված հայերի քարավաններից  
հանված լուսանկարները» հանձնվեն «48 ժամվա ընթացքում Նալեպում գտնվող  
Բաղդադի երկաթուղու զինվորական կոմիտարիափին: Այս հրամանը զկարարող-  
ները պարասխան կրան ռազմական աբյանի առջև»:

Մակայն, չնայած դահիճների կողմից նախաձեռնված միջոցառումներին, Թուր-  
քիայի հայ ազգաբնակչության նկատմամբ հաշվեհարդարի լուրերը ներթափան-  
ցեցին ինչպես ռուսական, այնպես էլ եվրոպական մամուլի էջերը, առաջ բերելով  
համաշխարհային հասարակայնության վրդովմունքը: Նասկանայի է, որ կարար-  
ված հանցագործության իրական չափերը և նրա հեղևանքները հայրնի դարձան  
ավելի ուշ՝ առաջին աշխարհամարում Թուրքիայի կրած պարտությունից հետո:

Նայ ժողովրդի Գողգոթան չավարվեց փրկահանությամբ, հայրենիքից արտաքս-  
մամբ, օջախի կորուստով և, վերջապես, կարողի կորուստով: Աքսորյալների մի փոքր  
մասը, որը հասել էր Միջագետքի և Միրիայի համակենտրոնացման ճամբարներ, այս-  
փրկ էլ բնաջնջվեց: Ռաս ուլ Այնի, Դեյր Էզ Ջորի, Մեքենեի, Ռաքբայի և ուրիշ համա-  
կենտրոնացման ճամբարներում, որոնց սոսկ անվանումները չարագույժ հիշեցումներով  
մտել են Նայաստանի պարտության մեջ, սրեղծվել էին գոյության անտանելի պայման-  
ներ: Տեղահանված հայերի զանգվածները պահվում էին բաց երկնքի փակ, նրանց գրկում  
էին ուրելիքից, քաղցն ու հիվանդությունները հնձում էին մարդկանց, հարկապես երե-  
խաներին: Ծափ ակնապետների վկայությամբ, որոշ ճամբարներում փասնյակ հագա-  
րավոր փրկահանվածներից մինչև 1916 թ. սկիզբը արդեն ողջ էին մնացել մի քանի հա-  
զար կամ մի քանի հարյուր մարդ: 1916 թ. ձեռնարկվեց Դեյր Էզ Ջորում և Եփրատի եր-  
կայնքով ընկած ճամբարներում մնացած 200 հազար հայերի ոչնչացման հրեշավոր գործո-  
ղությունը: Ամռանը նրանց սկսեցին հանել ճամբարներից, քել անապատի խորքերը և  
այնտեղ ոչնչացնել: Մինչև 1916 թ. վերջը Եփրատի երկայնքի ճամբարները դադարեցին

գոյություն ունենալուց, իսկ փրկվածների թիվը 20 հազարից ավելի չէր:

Երկիրթուրքերի իրագործած ցեղասպանության հետևանքով հայ ժողովուրդը անդառնալի կորուստներ կրեց: Թեև անհնարին է վերականգնել զոհվածների ճշգրիտ թվաքանակը, սակայն զանազան փյալների համադրումը՝ Թուրքիայի Նայոց պարբիարության փյալները հայ հուրի բանակի մասին մինչև առաջին աշխարհամարտը, հաշվարկումներն ըստ առանձին վիայերների, կարարված իրադարձությունների ժամանակակիցների կողմից, հետագոյորդների օգտագործած վիճակագրական հաշվումները, թույլ են փալիս պնդելու, որ զոհվածների թիվը կազմում է 1,3 մլն. մարդ: Շուրջ 800 հազար հայեր դարձան փախստականներ, ցրվեցին աշխարհի շարքեր կրկններում՝ լրացնելով արդեն գոյություն ունեցող հայկական գաղութները կամ կազմելով նորերը: Անհնարին է հաշվել այն հայերի, մասնավորապես երեխաների, թիվը, որոնք, արմատախիլ արվելով իրենց ընտանիքներից, թուրքացվեցին, մահմեդականացվեցին և, այդպիսով, մեկընդմիջար կորսվեցին հայ ազգության համար:

Նամենավրական հեշտությունը, որով թուրք ջարդարարները իրագործեցին Օսմանյան կայսրության հայերի ցեղասպանությունը, բացառվում է մի շարք պարագաներով: Փաստերը ցույց են փալիս, որ Թուրքիայի հայ ազգաբնակչությունը, ինչպես և հայկական բաղաբական կուսակցությունները, ամբողջությամբ վերցրած անպարբաստ դուրս եկան բնաջնջման սպառնալիքի հանդիման, անգամ 1909 թ. դեպքերից հետո: Թուրքիայի կառավարող շրջաններին հաջողվեց ըստ էության մեկուսացնել հայ ազգաբնակչությանը, սեպ խրել հայերի և բրդերի միջև, օգտագործել վերջիններիս իրենց ծրագրերի կենսագործման համար: Իր դերը խաղաց նաև փաստանյակներ շարունակ Թուրքիայում բարոզվող օսմանիզմը, ազգայնամոլական մոլոցը գումարված մուսուլմանական մոլեռանդությանը համակեց թուրք ազգաբնակչության նշանակալի մասին, որի որոշակի խավեր դարձան ջարդարական գործողությունների անմիջական կարարողները: Նայելի դեմ գործի դրվեց պերական մեքենան՝ ժանդարմերիան, կանոնավոր գորբերը, արբեր մակարդակի իշխանությունները: Ջարդարարները լիովի օգտագործեցին պարերագմի գործունը, պարերագմական իրադրությունը հնարավորության ընձեռեց ցեղասպանության կազմակերպիչներին գաղտնապես նախապարաստարվել մրանդացված ծրագրի իրագործմանը, չերկյուղելով եվրոպական փերությունների փոքրիշարք իրական միջամտությունից: Թուրքական բանակ գորակոչելով բնակչության առավել մարտունակ մասը՝ փրամարդկանց, ոչնչացնելով նրանց և նրանց հերկից՝ Կուրանդուպոլսի հայ մրավորականությանը, ջարդարարները դուրացրին իրենց խնդրի կարարումը: Որոշակի դեր խաղաց նաև այն պարագան, որ արևմտահայերի որոշ հասարակական և կղերական շրջաններում այն կարծիքն էր փրանկարում, որ փրդահանման մասին հրաման արձակած թուրքական իշխանություններին չենթարկվելը որպես հերկանք կարող է ունենալ զոհերի թվի մեծացումը:

Նայելի ցեղասպանությունը մրանդացվեց և իրականացվեց իշխանության դեկի մոլ կանգնած երկիրթուրքերի կուսակցության առաջնորդների անմիջական դեկավարությամբ: Նենց նրանք են նողկալի հանցագործության՝ XX դարի առաջին ցեղասպանության, գլխավոր մեղավորները: Որոշակի պարասխանարվություն

է կրում նաև կայգերական Գերմանիան՝ Թուրքիայի դաշնակիցը: Գերմանիայի կառավարական և զինվորական շրջանները ոչ միայն իրագեկ էին նախապարբաստվող հանցագործությանը, այլև նպաստեցին նրա իրականացմանը: Վկայություններ կան այն մասին, որ մերձագմաճակարային գուրուց հայերի փրդահանության գաղափարը թերադրված էր թուրքերին Գերմանիայի գլխավոր սպայակուրի սպաների կողմից: Նամենայն դեպս հայրերի է, որ պարերագմի նախորին Բուխարեստի գերմանական դեսպանարանը կայացել էր Գերմանիայի ու Թուրքիայի զինվորական գերարեստությունների ներկայացուցիչների հանդիպում, որ փրդը քննարկվել է Թուրքիայի վեց վիայերների հայ ազգաբնակչության փրդահանման հարցը:

Արդեն 1915 թ. օգտարուսի վերջերին Թալասթը հայարարեց, որ հայկական հարց այլևս գոյություն չունի, որ կառավարությունը կարողացավ «լուծել» այդ հարցը երեք ամսում, ինչը չկարողացավ անել սուլթան Աբդուլ Նամիդը ամբողջ երեսուն փարում: Նայ ժողովրդի մյուս դահիճը՝ Էնվերը, գրնում էր, որ աներածեշար է ավարբել այդքան հաջող սկաված գործը, սխեղով կենդանի մնացած հայերին կայսրության փարբեր մասերում և լիովին ձուլելով նրանց:

1915-1916 թթ. դարձան Օսմանյան կայսրության հայերի ցեղասպանության բարձրակերը: Բայց և հերագա փարիներին էլ հայերի կոտորածները շարունակվեցին, ընդհուպ մինչև 1920-ական թվականների սկիզբը: Այդ ընթացքին հավարարին էին ինչպես երկիրթուրքերը, այնպես էլ նրանց փոխարինած քնմարկանները:

### **Նայերի կոտորածները Արևելյան Նայաստանում, Կիլիկիայում և Արևմտյան Անարդիայում**

Թեև արդեն 1917 թ. պարզ դարձավ, որ Գերմանիան և նրա դաշնակիցները դարապարբված են պարբության առաջին աշխարհամարտում, սակայն բոլշևիկյան հեղաշրջումը Ռուսաստանում, դրան հերկած Ռուսաստանի դուրս գալը պարերագմից և ռուսական գորբերի հեշացումը Արևմտյան Նայաստանից, որը նրանք գրավել էին պարերագմի ընթացքում, ոչ միայն փոքր ինչ թեթևացրեց Գերմանիայի դրությունը, այլև թույլ փվեց թուրքերին հարձակում ծավարել Կուկասյան ռազմաճակարում, որն ըստ էության պանկում էր սուսկ հայկական ազգային գորամասերի կողմից: Այդ հարձակման (1918 թ. փերբվար-մայիս) հերկանքով հաջողվեց ոչ միայն վերադարձնել Արևմտյան Նայաստանի կորցրած մարգերը, այլև ներխուժել Անդրկովկաս, սրեղծել Արևելյան Նայաստանի և Երկանի գրավման սպառնալիք, որը կանխվեց Մարդարապարի և Բաշ Ապարանի ճակարամարբերում թուրքերի նկարմամբ հայկական գորբերի փարած հաղթանակի շնորհիվ:

Թուրքերի ներխուժումը սովորական պարերագմի բնույթ չէր կրում. այն ողեկցվում էր գավթած շրջանների հայ ազգաբնակչության անխնա կոտորածով: Մասնավորապես հայերի քաջարի դիմարությունից հետո ներխուժելով Ղարաբիլիսս և շրջակա գյուղերը, թուրքերն անխնա սրի քաշեցին մի քանի հազար հոգու:

Ավելի ուշ, 1918 թ. սեպտեմբերին, թուրքական գորբերը մրան Բարու և ադրեջանական ազգայնականների հեր մեկրեղ կազմակերպեցին բաղաքի հայ ազգաբնակչության

կոտորած, որին զոհ զնաց 30 հազարից ոչ պակաս մարդ: Այդ նույն ամսի վերջերին թուրքերը ներխուժեցին Ղարաբաղ, ավերեցին փասնյակ հայկական գյուղեր և ոչնչացրին բնակչությունը:

Առաջին աշխարհամարտում Թուրքիայի պարությունից հետո երկրում իշխանության գլուխ անցան քեմալականները, որոնք օգտվում էին հորհրդային Ռուսաստանի և նրա բոլշևիկյան առաջնորդների աջակցությունից: Շարժված պարզ դարձավ, որ Նայասարանի և հայ ժողովրդի նկատմամբ քեմալականները մտադիր են շարունակել իրենց նախորդների՝ երիտթուրքերի քաղաքականությունը: 1920 թ. մարտին թուրքական զորքերը աղբյուրական մուսավաթականների հետ միասին սոսկալի ավերածության ենթարկեցին Շուշին, սպանելով ավելի քան 30 հազար հայ և երկիզելով քաղաքի հայկական մասը: Նույն թվականի սեպտեմբերին քեմալական Թուրքիան պարտերագծ սկսեց Նայասարանի Նանուսպարության դեմ. թուրքական զորքերը գրավեցին Կարաբ, Ալեքսանդրապոլը, ավերեցին Ալեքսանդրապոլի գավառի փասնյակ գյուղեր, կոտորեցին մի քանի փասնյակ հազար խաղաղ բնակիչների, հասցրին նյութական մեծ վնասներ:

1920-1921 թթ. արյունալի իրադարձություններ տեղի ունեցան Կիլիկիայում, ուր պարտերագմում Թուրքիայի կրած պարությունից հետո վերադարձել էին ջարդը և փրկահանությունը վերապրած հայերը: Առ 1920 թ. Կիլիկիայի հայ ազգաբնակչության թվաքանակը հասավ 160 հազարի: Նամաձայն դաշնակիցների միջև եղած պայմանավորվածության, Կիլիկիան ներառված էր Ֆրանսիայի ազդեցության ոլորտը, այսպես մտցվեցին ֆրանսիական զորքեր: Մակայն ֆրանսիական հրամանատարությունը միջոցներ ձեռք չառավ ապահովելու ազգաբնակչության անվտանգությունը, որից չհապաղեցին օգտվել քեմալականները: Չնայած հայերի դիմադրությանը, քեմալականներին հաջողվեց հաշվեհարդար տեսնել Մարաշի, Ադանայի, ինչպես նաև Ջեյթունի և փասնյակ գյուղերի հայ ազգաբնակչության հետ: Նայերի մի մասը կոտորվեց, մյուս մասը զոհվեց մարտերում դիմադրություն ցույց տալիս, իսկ ողջ մնացածները անցան Սիրիա: Դրանով իսկ քեմալականներն ավարտեցին երիտթուրքերի սկսած Կիլիկիայի հայ ազգաբնակչության ոչնչացումը:

Նայերի ցեղասպանության փարեզրության մեջ վերջին էջը դարձավ հայերի կոտորածը Թուրքիայի արևմտյան շրջաններում: 1922 թ. սեպտեմբերին հասնելով բեկման հունս-թուրքական պարտերագմում, քեմալական զորքերը ներխուժեցին Իզմիր (Ջմյուսեխա), որտեղ դաժան հաշվեհարդար տեսան քրիստոնյա ազգաբնակչության՝ հույների, և հայերի հետ: Այդ կոտորածի ակասարեւել եղավ երիտասարդ Է.Նեմինգուելը, կանադական թերթերից մեկի ճակատային թղթակիցը, որը փրկեց նկարագրել է իր հոդվածներում:

Ջմյուսեխայի ռդբերգությունը ավարտեց Թուրքիայի հայ ազգաբնակչության ցեղասպանության շրջանը, որը սկիզբ առավ XIX դարի վերջին:

### 6. ԹՈՒՐԿ ԶԱՐԴԱՐԱՐՆԵՐԻ ԴԵՄ ԱՆՆԱՎԱՍՏԱՐ ՊԱՅՑՔԱՐՈՒՄ

Թուրքիայի հայերի ցեղասպանության մեխանիզմը մանրակրկիտ կերպով մշակված էր պերության կողմից, հուսալիորեն ապահովված ոսրիկանության և կանոնավոր զորքերի օգտագործման, խաբազույն վերահսկողությամբ կենտրոնական և փրկական իշխանությունների կողմից: Եթե նկատի ունենանք, որ թուրքական պերական մեքենային դիմադրածում էր անկազմակերպ հայ ազգաբնակչությունը, առանց այն էլ թուլացած՝ փղամարդկանց նշանակալի մասի կորստով, ապա ակնհայտ կդառնա ուժերի այն անհավասարությունը, որը և կանխորոշեց դիմադրության ելքը՝ հայերը դարապարտված էին: Բայց և այնպես մի շարք վայրե-

րում հայ ազգաբնակչությունը չենթարկվեց փրկահանության մասին թուրքական կառավարության արձակած օրենքին ու կարգադրություններին, զերադասելով ընկնել մարտում, բայց չդառնալ դահիճների անմոռնջ զոհը: Քաջարի դիմադրություն ցույց տվեցին ջարդարարներին Վան-Վասպուրականի, Շապին Կարահիսարի, Ուրֆայի և Մուսա լեռան հայերը:

### Վանի հերոսական ինքնապաշտպանությունը

Չգրելով իրագործել Վասպուրականի հայ ազգաբնակչության կոտորածը, որտեղ ապրում էր ոչ պակաս քան 200 հազար հայ, թուրքական իշխանությունները

որոշեցին ամենից առաջ հայերից մաքրել վիլայեթի կենտրոն Վանը: Դեռևս 1915 թ. մարտին Վասպուրականի կուսակալը պահանջեց, որպեսզի 18-ից մինչև 50 տարեկան բոլոր հայ տղամարդիկ մտնեն բանվորական գումարակներ: Նայերը, նախարեսելով իրենց ապավելիք ճակատագիրը, հրաժարվեցին ենթարկվել այդ պահանջին: Այնժամ թուրքերը ձեռնամուխ եղան Վասպուրականի գյուղերի հայ բնակչության կոտորածին: Կոտորածից փրկված հայերը ապաստանեցին Վանի հայկական թաղամասում՝ Այգեստանում և քաղաքի այլ մասերից եկած վանեցի հայերի հետ ձեռնամուխ եղան ինքնապաշտպանության: 1915 թ. ապրիլի սկզբին Վանը բոլոր կողմերից շրջապարվեց թուրքական զորքերով: Վանի ինքնապաշտպանությունը ղեկավարելու համար ստեղծվեց «Վանի հայկական ինքնապաշտպանության զինվորական մարմին», որի կազմի մեջ մտան Արմենակ Եկարյանը, Փանոս Թերլեմեզյանը, Արամ Մանուկյանը և ուրիշներ: Վանը և նրա շրջակայքը բաժանվեցին պաշտպանության հարվածների, փութով կառուցվեցին ամրություններ, փորվեցին խրամատներ և դիրքեր: Ինքնապաշտպանությանը մասնակցում էր Վանի ողջ հայությունը, այդ թվում՝ ծերունիները, կանայք, անչափահասները: Կազմավորվեցին հարյուր խմբեր, որոնք զբաղվում էին զինամթերքի և պարենի մատակարարմամբ, վիրավորներին օգնության հասնելով, զենքերի վերանորոգմամբ:

Ապրիլի 7(20)-ին թուրքերը ձեռնարկեցին Վանի առաջին գրոհը, սակայն, չնայած թվական բազմակի զերազանցությանը և հրեպանու օգտագործմանը, նրանք չկարողացան ընկնել հայերի դիմադրությունը: Ապրիլի 15(28)-ին գրոհը կրկնվեց: Նայերը դիմագրավեցին այդ հարձակումը ևս, վերստին դրսևորելով ինքնագոհություն, խիզախություն և իրենց կյանքն ու պարիվը պաշտպանելու վճռականություն: Թուրքերը զգալի կորուստներ կրեցին: Վանի հերոսական ինքնապաշտպանությունը շարունակվեց մինչև 1915 թ. մայիսի 4(17)-ը՝ գրեթե մեկ ամիս: Ռուսական զորքերի քաղաքին մոտենալուն պես թուրքերը վերացրին պաշարումը, վերջին անգամ Վանը ենթարկեցին հրեպանային ռմբակոծության և նահանջեցին: Մայիսի 5(18)-ին քաղաք մտան հայ կամավորական ջոկատները՝ Վարդանի գլխավորությամբ, ռուսական զորքերը զենեքալ Նիկոլանի հրամանատարությամբ: Ծնորիվ հաջող ինքնապաշտպանության, Վասպուրականի բնակչության նշանակալի մասը փրկվեց կոտորածից և հեղազայում անցավ Կովկաս:

### Շապինի ինքնապաշտպանությունը

Վան-Վասպուրականի հիշարժան իրադարձությունների բաղկացուցիչ մասն էր Շապինի հաջող ինքնապաշտպանությունը, որը տևեց 42 օր՝ 1915 թ. ապրիլ-

մայիսին: Շապինը գրավելու թուրքերի քանիցս փորձերը ձախողվեցին՝ բախվելով գավառի հայ պաշտպանների աներեր դիմադրությանը: Մայիսի սկզբներին ռուսական զորքերը մոտեցան Շապինի, թուրքերը սրիպված եղան վերացնել պաշարումը և հեռանալ: Վան-Վասպուրականի 1915 թ. իրադարձությունները դարձան հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարի հերոսական մի էջը:

## Շապին Կարահիսարի պաշտպանների հերոսականությունը և ինքնագոհությունը

դի գրոհներ, հպարտորեն մերժեցին հանձնվելու թուրքերի առաջարկը իրենց կյանքը խնայելու պայմանով: Անընդմեջ մարտերում նուսրանում էին Շապին Կարահիսարի պաշտպանների շարքերը, զգացվում էր զինամթերքի, պարենի և ջրի պակաս: Երբ պարզ դարձավ, որ հեկտար գիմադրությունն անհնարին է, ամրոցի պաշտպանները նեպվեցին վերջին գուրեմարի, ճեղքեցին թշնամու գորաշրթան և, կրելով մեծ կորուստներ, հեռացան լեռները: Շապին Կարահիսար ներխուժած թուրքերը վայրագ հաշվեհարդար փեսան քաղաքում մնացած բնակչության հետ:

## Ուրֆայի հերոսամարտը

Քաղաքում պարտերազմի նախօրյակին հասնում էր 35 հազարի: Նրանցից մոտ 1500 երիտասարդներ գորակոչվեցին բանակ և շուրջ քաղաքի ամրոցներում կռվեցին: Մնացածների բռնի փրկահանությունը հանձնարարվել էր Իթթիհատի կենտրոնական կոմիտեի պատասխանատուներ Ահմետ և Նալի բեյերին, որոնց հրահանգով ձերբակալվեցին քաղաքի հայ երևելիները, իսկ բնակչությունից պահանջվեց անմիջապես հանձնել զենքերը: Իշխանությունների հրահանգներով քաղաքային խառնամբոխը օգոստոսի 19-ին դիմեց սպանությունների ու ջարդի: Զգայով սպանացող հաշվեհարդարը, հայերը դիմեցին ինքնապաշտպանության, սրբեղծեցին զինվորական խորհուրդ (Մկրտիչ Յոթենդրայյան, Նարություն Ռասպզեյենյան, Խորեն Կյուսեյան և ուրիշներ): Սեպտեմբերի 29-ին ոստիկանական ջուկարը հարձակման անհաջող փորձ արեց հայկական թաղամասի վրա, որին հետևեց թուրքական կանոնավոր զորքերի (շուրջ 12 հազ., թնդանոթներով) մուտքը քաղաք: Ուժերն այլևս խիստ անհավասար դարձան և ջգգնեց ուրֆայի հայտղիների անձնուրաց, մահը արհամարհող դիմադրությունը՝ Յոթենդրայյանի գլխավորությամբ: Նոյեմբերի 23-ին խուժելով հայկական թաղամասը, թուրքական զորքերը սպանեցին անգն բնակիչներին՝ կին, ծեր, երկխա զնայելով: Ներսես մարտիկները ընկան կռվում, իսկ մի քանիսը, այդ թվում Մ. Յոթենդրայյանը, ջջանկանալով հանձնվել ոսոխին, անձնասպան եղան: Գերի ընկածները՝ 120 հոգի, կախվեցին: 15 հազ. մարդ թշվեց Դեր Ջոր և այլուր: Նրանց մեծ մասը ընկավ արսորի ճամփաներին:

Ուրֆայի հայերի ինքնապաշտպանությունը, որը նկարեց նորվեզացի մեծ գիտնական ու մարդասեր Ֆրիդրիխ Նանսենը, հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարի փառավոր էջերից մեկն է:

Ողբերգական վախճան ունեցավ նաև Մասունի, Մուշի, Ֆրնսրեզադի 1915 թ. ինքնապաշտպանությունը: Թեև այդ վայրերի պաշտպաններն էլ թուրքերին ցույց տվեցին աներեք դիմադրություն, դրսևորեցին հերոսություն և ինքնագոհություն, սակայն հակառակորդի թվական և զինական գերակշռությունը վճռորոշ գործոն դարձան: Պաշտպանների մեծամասնությունը ընկավ մարտերում, իսկ բնակչությունը դարձավ ջարդարարների գոհը:

## Մուսա լեռան քառասուն օրը

Հայերի դիմադրության փառապանձ էջերից մեկն էլ Մուսա լեռան պաշտպանների հերոսական, լայն հեռակ սրացած դյուցազներգությունն էր:

Այդ անվան փակ պարսմության մեջ մրտած իրադարձությունները փրկող ունեցան 1915 թ.

ամռանը Սուեդիայում՝ Հայկալի վիլայեթի Անթոքի գավառակի հայերով բնակեցված մասում: Այսպես, Միջերկրական ծովի ափին կային յոթ հայկական գյուղեր, փրկակարված Մուսա դադի (Մուսա լեռան) շուրջը: Երբ հուլիս ամսին թուրքական իշխանությունները երաման արձակեցին հայ բնակչության փրկահանության մասին, հայկական վեց գյուղերի բնակիչները չենթարկվեցին այդ հրամանին, բարձրացան Մուսա լեռ՝ պաշտպանվելու ջարդարներին: Լեռ բարձրացավ մոտ 5 հազար մարդ, որոնցից սակ 600-ն էին կառավարողներ, իսկ մնացածները կանայք էին, երեխաներ ու ծերունիներ: Մուսալեռացիների գոյամարպը ղեկավարում էին Տիգրան Անդրեասյանը, Եսայի Յաղուբյանը և ուրիշ հայրենասերներ: Լեռ վերածվեց ամրացված ճամբարի: Օգոստոսի 7-ին թուրքերը ձեռնարկեցին անհնազանդ հայերին ընկճելու առաջին փորձը, բայց նրանց գրոհը հետ մղվեց: Մի քանի օր անց թուրքական զորքերը, որոնք այժմ փասնապարհիկ անգամ գերազանցում էին հայ մարտիկների թվաքանակին, գործողության մեջ դնելով հրեպարենի, կրկին հարձակվեցին Մուսա լեռան պաշտպանների վրա, բայց հետ շարքվեցին՝ կրելով զգալի կորուստներ: Անհաջողությունից ջարացած թուրքերը նոր ուժեր բերեցին և օգոստոսի 15-ին հինգ հազարանոց բանակը, չորս հազար բաշիբոզուկների ուղեկցությամբ ձեռնարկեց նոր գրոհ: Կարադի մարտերում, որոնք փրկեցին երկու օր, թուրքերը փրկ-փրկ նեղեցին հայերին, բայց նրանց դիմադրությունը ընկճել չհաջողվեց: Դրանից հետո թուրքական հրամանատարությունը հրաժարվեց լեռը գրոհելուց, գորքերով պաշարեց լեռը, կտրեց բոլոր ճանապարհները՝ փորձելով սովահարությամբ ծնկի բերել ապստամբներին: Մուսա լեռան պաշտպանների դրությունը հիստորիկ կարող կերպով վարարացավ. իրենց զգացնել էին փալիս կենդանի ուժի կորուստները, զինամթերքի, պարենի պակասը: Հայերը կարող էին հույս դնել միայն դաշնակիցների Միջերկրական ծովում դեգերող նավերի օգնության վրա: Ուշադրություն գրավելու համար լեռան զագարին դորշակներ բարձրացվեցին, գիշերները խարույկներ էին վառում: Պաշտպանների միջից առանձնացվեցին լավ լողորդներ, որոնք նավերի հայտնվելու դեպքում պետք է այնտեղ նամակ հասցնեին օգնության խնդրանքով: Սեպտեմբերի 5-ին Սուեդիայի ափերի մոտ երևաց ծովակալ Դարվիժ դյու Ֆոտենի հրամանատարության փակ գրված ֆրանսիական «Գիշեն» հաժանավը, որի նավապետին՝ Բրիտոնին հասցվեց նամակը: Վերջինս, կարողալով այն, «իր հիացմունքն է հայրենում հանդեպ ըմբոստ մուսալեռացիները և ընդհանրապես հայ ժողովուրդը»: Դեպքի մասին անհապաղ փրկեկացնելով իր բարձր հրամանատարությանը, կապիտան Բրիտոնը իր անձնական պարասխանավորությամբ հաժանավը խարսխել է փալիս ափին մոտ և հրամայում ռմբակոծել թուրքական դիրքերը՝ մինչ կմտնեային ֆրանսիական մյուս մարտանավերը: Այդ ընթացքում թուրքերը վերջնագիր են ներկայացնում՝ պահանջելով անվերապահ հանձնվել իրենց գոյությանը: Մուսալեռացիները շարունակում են դիմադրել և սեպտեմբերի 9-ի վերջին ճակատամարտում նույնիսկ հետ շարքում ու փրկ-փրկ հեպարանում թշնամուն: Տեսնելով հայ մարտիկների կորույր, ֆրանսիական վեհանձն ծովակալ դյու Ֆոտենն, չպաստելով անգլիական և իր իսկ կառավարության պարասխանին, հրամայում է ժողովրդին փրկափոխել նավերը: Սեպտեմբերի 12-ին հինգ ռազմանավ մտնում են ծովափին և նավ բարձրացնում Մուսա լեռան քաջարի պաշտպաններին՝ ընտանիքներով հանդերձ, ընդամենը 4058 մարդ, որոնք փրկափոխվում են Պորտ Սալիդ:

1920-1921 թթ. թուրք ջարդարարներին քաջարի դիմադրություն ցույց տվեց Կիլիկիայում Նաճընի, Այնթապի և Ուրֆայի հայ ազգաբնակչությունը: Սակայն այսպես էլ ինքնապաշտպանությունը հաջողությամբ չպատկվեց. թուրքական գերակշիռ ուժերին հաջողվեց ներխուժել Նաճըն, կուրդեր էրս բնակչությանը, իսկ Այնթապի և Ուրֆայի հայերը սրիպված եղան լքել իրենց օջախները և փարագրվել:

...Անցան փասնամյակներ: Վանի, Մուսա լեռան, Ուրֆայի, Նաճընի, Այնթա-

պի և մյուս վայրերի հերոսական պաշտպանների սերունդները, որոնք հաստատվել են Նայասարանում, հուշարձաններ կանգնեցրին ի պատիվ իրենց նախնիների, ամեն փարի հավաքվում են այդ հուշարձանների մոտ՝ հարգանքի փոքր մարտցելով անհավասար կռիվների մասնակիցներին, ընկած մարտիկներին: Ժողովուրդը հիշում է իր խիզախ գավակներին:

## 7. ՆԱՅԵՐԻ ՅԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՄԵԾ ՏԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԴԻՐՔՈՐՈՇՈՒՄԸ

Թուրքիայի հայերի ցեղասպանությունը իր հիմնական մասով կենսագործվեց առաջին աշխարհամարտի փուլերին: Երկիրը քայքայվել էր և թաքցնում, որ պատերազմի գործունե մի պարագա էր, որը պետք է նպաստեր հայ ազգաբնակչության բնաջնջման ծրագրի իրագործմանը, քանզի բացառվում էր մեծ փրկությունների փոքրիշատի իրական միջամտությունը, իսկ եվրոպական մամուլի հնարավոր ելույթները հազիվ թե լուրջ հերկանքներ ունենային: Բայց և այնպես, ինչպես ասվեց վերը, Թուրքիայի կառավարող շրջանները միջոցներ ձեռք առան, որոնք ուղղված էին կարգավորել հանցագործությունը թաքցնելուն: Այդ բանը նրանց չհաջողվեց, և աշխարհն իմացավ հայ ժողովրդի ողբերգության մասին:

Ինչպիսի՞ն էր մեծ փրկությունների դիրքորոշումը Թուրքիայի հայերի ցեղասպանության նկատմամբ:

Կայգերական Գերմանիան, Թուրքիայի դաշնակիցը, ինչպես արդեն նշվեց, իրագրել էր թուրքական կառավարող շրջանների ծրագրերին դեռևս մինչև պատերազմը. կրում է պատասխանատվության իր բաժինը հայերի ցեղասպանության համար: Այստեղ ավելացնենք, որ Գերմանիան հավարարիմ մտաց իր դաշնակցային պարտավորություններին աշխարհամարտում Քառյակ միության պարտությունից հետո ևս. հենց գերմանական սուզանավով Թուրքիայից դուրս հանվեցին երկիրը քայքայող պարագլուխները, իսկ նրանցից ոմանք՝ Թալաթը, Բեհաեդդին Շաքիրը և Նազըմը, որոնք Ստամբուլի գինվորական արյանի 1919 թ. հուլիսի 5-ի դատավճռով հեռակա կարգով դատապարտվել էին մահվան, ապաստան ստացան հենց Գերմանիայում:

Մինչև 1917 թ. չեզոք Ամերիկայի Միացյալ Նահանգները, հակառակ հասարակայնության և մի շարք պաշտոնավար անձանց բողոքներին, գործնական միջոցներ ձեռք չառան սանձահարելու երկիրը քայքայող շարդարարներին, թեև իրենց դեսպան Մորգենթաուն փորձեց կանխել հայերի բռնագաղթը՝ բազմիցս հանդիպելով Էնվերին ու Թալաթին:

Ինչ վերաբերում է Թուրքիայի դեմ պատերազմող Անտանտի երկրներին, ապա Ռուսաստանը, Անգլիան և Ֆրանսիան, այդ պետություններից առաջինի նախաձեռնությամբ, 1915 թ. մայիսի 11(24)-ին հանդես եկան համարել հայրաքաղաքային, որպեսզի ասված էր. «...Ի նկատի առնելով Թուրքիայի այս նոր հանցագործությունները ընդդեմ մարդկության և քաղաքակրթության, Ռուսաստանի, Ֆրանսիայի և Անգլիայի դաշնակցային կառավարությունները հրապարակավ ի-

մաց են փախի Բարձր Դռանը, որ իրենք նշված հանցագործությունների համար անձնական պատասխանատվության կկանգնեն Օսմանյան կառավարության բոլոր անդամներին, ինչպես նաև նրա այն լիազորներին, ովքեր ներգրավված կլինեն նման ջարդերում»: Մակայն Թուրքիայի պարտությունից հետո, երբ անգամ թուրքական մամուլը լի էր երկիրը քայքայող ղեկավարներին պարծելու պահանջներով, որոնք Թուրքիան ներքաշել էին պատերազմի մեջ և կազմակերպել հայերի զանգվածային բնաջնջումը, Անտանտի փրկություններից և ոչ մեկը կարող միջոցներ ձեռք չառավ՝ բացահայտելու և պարծելու գլխավոր հանցագործներին: Անգլիան թեև նպաստել էր 1919-ի դատավարության կազմակերպմանը, նույն փարվա մայիսին սատարեց դարի փրկված և կալանքի փակվեցված ավելի քան 70 մեղադրյալների ազատագրմանը, նրանց փողովախելով Մալթա կղզի: Ֆրանսիան, ինչպես ցույց տվեց վերը, չհաջողությամբ հայերի հետ հաշվեհարդարին Կիլիկիայում 1920-1921 թթ., թեև այդ ժամանակ Կիլիկիայում ֆրանսիական զորքեր էին գրավում:

Առավել ևս սերտ շփումներ, որոնք վերաճեցին Լենին-Զեմալ գործակցության, հաստատվեցին քեմալական Թուրքիայի և բոլշևիկյան Ռուսաստանի միջև: Դիպլոմատիկ Էնվերին, իսկ այնուհետև Մ.Զեմալին իբրև Նոկրեմբերի գաղափարները Արևելքի ճնշված զանգվածների մեջ փարածողների, Խորհրդային Ռուսաստանը նշանակալի օգնություն ցույց տվեց քեմալականներին՝ փրամադրելով ոսկի և զենք, որոնք նրանք օգտագործեցին Նուսաստանի, իսկ մասամբ՝ նաև Նայաստանի Նանրապետության դեմ պատերազմում: 1921 թ. մարտի 16-ին կնքվելով Թուրքիայի հետ պայմանագիր Բարեկամության և եղբայրության մասին, Խորհրդային Ռուսաստանը նպաստեց 1920 թ. Սևրի պայմանագրի վերացմանը, որը շահավետ էր Նայաստանի համար: Նայ ժողովրդի թիկունքում և հակառակ նրա կենսական շահերի, խորհրդային ղեկավարները համաձայնվեցին Թուրքիային հանձնել Կարսի մարզը և Սուրմալուի գավառը, ինչպես նաև Նայաստանից անջատել և իբրև ինքնավար փարածք Խորհրդային Ադրբեջանի պետական ինքնիշխանության փակ դնել Նախիջևանը: Ոչ միայն Խորհրդային իշխանության գոյության արշալույսին, այլև հեղափոխության փարածքներին ջանում էին չհիշել հայերի ցեղասպանությունը:

Այսպիսով, մեծ փրկությունների քաղաքական շահերը և կոնյունկտուրային նկատառումները ավելի կարևոր դուրս եկան, քան արդարության վերականգնումը հայ ժողովրդի նկատմամբ:

## 8. ՅԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՆՏԵՎԱՆՔՆԵՐԸ

Արևմտյան Նայաստանի և Թուրքիայի հայաբնակ վայրերի հայության ցեղասպանությունը անանց ներգործություն ունեցավ հայոց ազգի հեղափոխական արարչության վրա, նրա կենսագործունեության քաղաքական, հասարակական և հոգևոր ոլորտների վրա:

**Պատմական հայրենիքի մեծ մասի կորուստը: Հայկական մշակույթի հուշարձանների ոչնչացումը**

Էր հայ ժողովրդի գերակշռող մեծամասնության առօրյա կյանքը, գրկվեց այդ հողի բնիկ փրերից: Դրան զուգընթաց, ցեղասպանության ընթացքում և դրանից հետո ոչնչացվեցին հայ մշակույթի հուշարձանները՝ ինչպես նյութական, այնպես էլ հոգևոր, այսինքն իրագործվեց ազգային-մշակութային ցեղասպանություն: Փաստերը վկայում են, որ, սրբազանապով հայ ազգաբնակչության բնաջնջումը, երիտթուրքական կառավարողները նպատակ էին դրել նաև ոչնչացնել Արևմտյան Հայաստանի փարածքում գտնվող հայկական բազմաթիվ պատմական հուշարձանները, ճարտարապետական կոթողները, որոնք նյութական վկայությունն էին այսպեղ վաղնջական ժամանակներից գոյություն ունեցած հայկական քաղաքակրթության: Կոստանդնուպոլիսի հայոց պատրիարքարանի փյվյուներով, առաջին աշխարհամարտի նախօրյակին հայկական եկեղեցիների և վանքերի ընդհանուր թիվը Արևմտյան Հայաստանում հասնում էր 2200-ի: Ներագայում փրելի ունեցած ջարդերի ժամանակ կողոպտվել և ավերվել էին դրանցից ոչ պակաս քան 2150-ը: Ավերված և հրկիզված հայկական եկեղեցիների և վանքերի թվում քիչ չէին վաղքրիստոնեական ճարտարապետության հայտնի հուշարձանները՝ ս.Սրբեփանոս Նախավկայի, ս.Անանիայի եկեղեցիները (VII դար) և այլն, որոնց նշանակությունը դուրս է գալիս հայ ճարտարապետության պատմության շրջանակներից: 1915 թ. թուրքական ջարդարարները թալանեցին և մասամբ ավերեցին ս.Կարապետի վանքը Մուշում. հետագայում հայ ճարտարապետության այդ նշանավոր հուշարձանը ամբողջովին ավերվեց: 1915-1916 թթ. ջարդերից հետո պահպանված փոքրաթիվ հուշարձանները, այդ թվում միջնադարյան Հայաստանի Անի մայրաքաղաքի կառույցները լքված են, հաճախ օգտագործվում են փրտեսական նպատակներով, փրտական բնակչությունը փրանում է նրանց քարերը և օգտագործում շինարարության համար: Դրա հետևանքով այդ ճարտարապետական հուշարձանները ենթակա են քայքայման:

Զգրելով ապացուցել, որ Արևմտյան Հայաստանը հայ ժողովրդի պատմական հայրենիքը չէ, ժամանակակից թուրք պատմագիտությունը փորձում է յուրացնել հայերի հոգևոր և մշակութային նվաճումները, կասկածի փրակ է առնում Արևմտյան Հայաստանի ճարտարապետական հուշարձանների հայկական ծագումը:

Ցեղասպանության փրտրիններին ոչնչացվեցին մեծ քանակությամբ հայկական ձեռագրեր և հնագույն փրպագիր գրքեր, որոնք պահվում էին բազմաթիվ վանքերում և եկեղեցիներում: Թեև այժմ անհնարին է սահմանել թուրքերի կողմից ոչնչացված հայկական հոգևոր մշակույթի այդ հուշարձանների ճիշտ թիվքանակը, սակայն նախորդ ժամանակաշրջանին վերաբերող փրվյունները թույլ են փրալիս հաստատելու, որ Թուրքիայի փրարածքում ոչնչացվել է ավելի քան 20 հազար հայկական ձեռագիր և հին փրպագիր գիրք:

Հայ ազգաբնակչության վերացումը իր բնօրրանում՝ Արևմտյան Հայաստանում, հայկական նյութական և հոգևոր մշակույթի մեծաքանակ հուշարձանների ոչնչացումը նշանակում է, ըստ էության, որ հայ ազգը կորցրել է իր պատմական հայրենիքի մի մասը, որն, իր հերթին, դժվար հասանելի է դարձնում պատմական արդարության վերականգնումը՝ իր ամբողջ ծավալով:

**Միյուռքի կազմավորումը**

Հայերի ցեղասպանության հետևանքը ժամանակակից հայկական Միյուռքի կազմավորումն էր: Արևմտյան Հայաստանից, Կիլիկիայից և Թուրքիայի հայաբնակ

վայրերից հարյուր հազարավոր փրխստականներ սփռվեցին աշխարհի բազմաթիվ երկրներում: Նկարելիորեն մեծացավ հայերի թվաքանակը Արաբական Արևելքի երկրներում՝ Միքիայում, Լիբանանում, Եգիպտոսում, մի շարք եվրոպական երկրներում՝ Ղուևաստանում, Բուլղարիայում, Ֆրանսիայում և այլն. կազմավորվեցին կամ զգալիորեն ընդլայնվեցին հայկական համայնքները ԱՄՆ-ում, Կանադայում, Լատինական Ամերիկայի մի շարք երկրներում:

Միյուռքահայերի առաջին սերնդին բաժին ընկան բազմաթիվ փրածություններ ու գրկանքներ: Մարդիկ, որոնք ապրել էին ցեղասպանության և հայրենիքի կորստի ողբերգությունը, հայտնվեցին օտարության մեջ, հաճախ առանց որևէ իրավունքի, առանց գոյամիջոցների: Կտրորածից փրկվածների մի զգալի մասը որբերն էին, որոնք ինքնուրույն կյանք էին սրբ դնում՝ դաստիարակության սրանալով շար երկրներում եղած հայկական որբանոցներում: Ներպարտագրյան դժվարին փրտրիններին սփյուռքահայերը կարողացան հարմարվել կյանքի նոր պայմաններին, միաձուլվել նրանց ապաստան փրված երկրների սոցիալ-փրտեսական կյանքին: Աստիճանաբար ֆիզիկական գոյապահպանման հիմնահարցը փոխարինվեց ազգագրական ինքնարիպության պահպանման, ձուլողական ներգործություններին դիմակայելու խնդրով: Այդ խնդրի լուծմանն ուղղվեց Հայ առաքելական եկեղեցու, արտասահմանյան հայ դպրոցի և մամուլի, փրտարտեսակ մշակութային և լուսավորական կազմակերպությունների գործունեությունը: Միյուռքում ակտիվ գործունեություն էին փրանում հարերդային Հայաստանում արգելված հայկական ազգային կուսակցությունները, Հայկական բարեգործական ընդհանուր միությունը, բազմաթիվ հայրենակցական կազմակերպությունները:

Մինչև 1960-ական թվականների կեսերը սփյուռքահայերի սերունդներն էին հանդես գալիս իբրև հիմնական շարժիչ ուժ հանուն ցեղասպանության փրտրի միջազգային ճանաչման, հանուն պատմական արդարության վերականգնման: 1920-1930-ական թվականներին, ընդհուպ մինչև երկրորդ աշխարհամարտը, հայկական Միյուռքը ջանում էր իրեն հասանելի միջոցներով ներգործել համաշխարհային հասարակական կարծիքի վրա, միաժամանակ հոգ փրանելով Միյուռքի երիտասարդ սերնդի ազգային ինքնագիտակցության ձևավորմանը: Երկրորդ աշխարհամարտից հետո, երբ ուղղակի զուգադրություն առաջացավ երիտթուրքերի և հիպերականների մարդապրյաց գործողությունների միջև, հաճախացան սփյուռքահայերի և նրանց կազմակերպությունների դիմումները հակահիպերական խմբավորման անդամ փրտությունների կառավարություններին, Միացյալ Ազգերի Կազմակերպությանը՝ Հայկական հարցը լուծելու, հայ ժողովրդի նկատմամբ պատմական արդարությունը վերականգնելու պահանջներով: Ավելի ուշ մի շարք երկրներում՝ ԱՄՆ, Ֆրանսիա և այլն, հայկական Միյուռքը ծավալեց ակտիվ լոբբիստական գործունեություն, ջանալով ներգործել այդ երկրների պառլամենտների և կառավարական շրջանների վրա, հասնել Թուրքիայի դատապարտմանը կարտրած հանցագործության համար: Այդ նպատակով սրտեղծվեցին հարուկ կազմակերպություններ՝ Ամերիկայի հայկական համագումարը, Հայկական ազգային կոմիտեն («Հայ Դատ») և այլն, կազմակերպվել են հայերի ցեղասպանության վերաբերյալ նյութերի հավաքումը և հրատարակությունը, այդ նյութերի փրամարդումը աշխարհի առաջադար երկրների խորհրդարաններին և կառավարություններին, Եվրոպառլամենտին և այլն: Մի շարք դեպքերում այդ գործունեությունը պակկվեց որոշակի հաջողությամբ, որի մասին կխոսվի ստորև:

Դրան զուգընթաց, Միյուռքի որոշ շրջաններ, առավելապես արմատականորեն փրա-

մաղրված երիտասարդությունը, նման գործունեությունը համարում էին կրավորական, բավարարված չէին նրա արդյունքներով, ենթադրում էին, որ անհրաժեշտ է ձեռնարկել այնպիսի գործողություններ, որոնք լայն արձագանք առաջ կբերեն և նորից աշխարհի ուշադրությունը կհրավիրեն հայերի ցեղասպանության հիմնահարցի վրա: Միյուրեքի արմատականորեն փրամադրված երիտասարդության համար ոգևորիչ օրինակ էին ծառայում հայ ժողովրդական վրիժառուների գործողությունները, որոնց, ինչպես հայտնի է, հաջողվեց ի կատար ածել Սրամբույի դատարանի մահվան վճիռը, հեղափոխելով և վերացնելով հայտնի ցեղասպանության կազմակերպիչներից ոմանց՝ երիտարքերի ղեկավարներ Թ-ալաս-թին, Ջեմալին, Բեհաեդդին Շաքիրին, Սաիդ Նալիմին, Տրապիզոնի հայերի դափնձ Ջեմալ Ազմիհն և ուրիշների: Առաջացան մի քանի կազմակերպություններ՝ Նայասարանի ազատագրության հայկական գաղտնի բանակ (ASALA), Նայկական շարժում, Նայոց ցեղասպանության արդարադատներ և այլն, որոնց գործունեությունը կայանում էր փորձեր երկրներում պաշտոնական թուրքական դիվանագիտական ներկայացուցիչների դեմ անարեկցական գործողությունների կազմակերպում: Նման գործողությունները եիրավի գրնում էին արձագանք, սակայն միանշանակ գնահատական չտրացան բուն Միյուրեքում, իսկ համաշխարհային հասարակական կարծիքի կողմից որակվեցին իբրև անարեկցություն:

Նայասարանի Նանրապետության սպեղծմամբ (1991 թ.), Անկախության հռչակագրի ընդունմամբ, որում նշվում է, որ Նայասարանի Նանրապետությունը հանդես է գալիս ի պաշտպանություն հայերի ցեղասպանության փաստի միջազգային ճանաչման, հայ ազգի բաղկացուցիչ մասերը՝ Նայասարանի Նանրապետության ու Լեռնային Ղարաբաղի Նանրապետության ազգաբնակչությունը և սփյուռքահայերը միասնական են իրենց ձգտման մեջ՝ հասնելու պարմական արդարության վերականգնմանը:

**Ցեղասպանության  
հոգեբանական  
հետևանքները**

Ցեղասպանությունը ուժեղ ներգործություն ունեցավ հայ ազգի մտայնության, նրա հասարակական-հոգեբանական վարքագծի և հոգևոր կերպարի վրա: Այդ առումով ցեղասպանությունը ունեցել է իր ան-

միջական և հեռագնա հետևանքները:

Ցեղասպանության անմիջական հետևանքները լիովին իր մաշկի վրա զգացել է այն սերունդը, որը վերապրել է ցեղասպանությունը: Այդ հետևանքներին են վերաբերում գոյությանը մշտապես սպառնացող վրանգի, կրոնական համոզմունքների և ազգային արժանապատվության խոցելիության զգացումը, վերջապես, երկյուղի զգացումը հնարավոր կորուրածից, որոնց միագումարությունը ծնում էր հռեպետություն, անվստահություն վաղվա օրվա նկատմամբ: Սակայն այդ նույն հետևանքները խթանում էին հայերի ձգտումը՝ հաղթահարել դժվարություններն ու զրկանքները, որոնք առաջ էին եկել հայրենիքի կորստից, օտարության մեջ թափառումներից, հասնել ինքնահասարակության, ապացուցել, որ հայ ազգը արժանի է ավելի լավ վիճակի: Ինքնահասարակություն, որ ձեռք է բերվում իր ազգագրական ինքնատիպության, լեզվի, ազգային մշակույթի, իր կրոնին հավատարմության պահպանմամբ, այդպիսին է ժողովրդի միագումար անդրադարձը հանդեպ ցեղասպանության, հայերին գլխավոր քննաչնչելու փորձի: Որոշակի առումով ինքնահասարակությունը հայության կողմից ենթագիտակցաբար ընկալվում է իբրև վրեժի զգացումի յուրաբնակ հագեցում, իբրև պարասխան պարմական անարդարությանը: Այդ

իսկ պարճառով հայ ժողովրդի ներկայացուցիչների նվաճումները գործունեության ցանկացած ոլորտում՝ քաղաքականության, գիտության, արվեստի, սպորտի և այլն, ամբողջ ազգի կողմից ընկալվում է անթաքույց հպարտությամբ, դիպվում է իբրև ժողովրդի ինքնահասարակության վկայություն:

Ցեղասպանության հեռագնա հետևանքներին է վերաբերում հայ ազգի պարմական հիշողության նոր նստվածքաշերտի կազմավորումը: Այդ նստվածքաշերտում կայուն կերպով ամրապնդվել է այն ամենը, ինչ կապված է ցեղասպանության հետ՝ հայրենիքի կորստի դառնությունը, սպրվածի մղձավանջը, հրեշավոր անարդարության զգացումը: Պարմական հիշողության առանձնահատկությունը այնպիսին է, որ այն ներհատուկ է ժողովրդի հետագա շար սերունդներին, աչքի է ընկնում ներգործության կայունությամբ և երկարատևությամբ, հաճախակի որոշում է ազգի գիտակցական և չգիտակցված վարքագիծը: Ցանկացած ուրնձգություն իրավունքի, արժանապատվության, առավել ևս կյանքի նկատմամբ առանց հապաղման հայ ժողովրդի հիշողության մեջ արթնացնում է նրա պարմության առավել ողբերգական էջերը, կապված ցեղասպանության հետ: Այդ բանի վերջին վկայությունը հայ ազգի հակագոյուն է Ադրբեյջանում հայ ազգաբնակչության ջարդերին՝ Ղարաբաղյան շարժումը սկսվելուց հետո:

**9. ՆԱՅԵՐԻ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԱՆ  
ԱՇԽԱՐՀԻ ԱՉՔԵՐՈՎ**

Նայերի ցեղասպանության ժամանակներից անցել է ութ րասնամյակ, լիովին բավարար ժամկետ այն բանի համար, որպեսզի իմաստավորվի իրադարձությունների էությունը, ճանաչվեն նրա հետևանքները: Այդ նույն րասնամյակների ընթացքում մեկ անգամ չէ, որ մարդկությունը ակնատես է եղել ցեղասպանության հանցագործություններին: 1933 թ. Գերմանիայում իշխանության գլուխ գալուց հետո նացիստները մինչև երկրորդ աշխարհամարտն ընկած ժամանակամիջոցում վերացրին երկրում հրեա ազգաբնակչության ճնշող մասը, գրեթե բոլոր գնչուներին, իսկ պարերազմի րարհներին շարունակեցին հրեաների ցեղասպանությունը Եվրոպայի գրավված երկրներում, բնաջնջելով ավելի քան 6 միլիոն մարդ: 1970-ական թվականների երկրորդ կեսին կոմունիստական վարչակարգը Կամբոջայում ոչնչացրեց իր իսկ երկրի երեք միլիոն մարդ: Այնպիսի գործողությունների պոռթկումներ, որոնք որակվում են իբրև ցեղասպանություն, վերջին րասնամյակներում նկատվել են Աֆրիկայի ու Լատինական Ամերիկայի որոշ երկրներում: Ցեղասպանության սահմանման րակ են ընկնում նաև հայերի դեմ գործադրված զագանությունները Մոմգախթում՝ 1988 թ. փետրվարին և Բաքվում՝ 1991 թ. հունվարին: Նամաշխարհային համագործակցությունը, ինչպես նշվեց վերը, միանշանակ որակում է ցեղասպանությունը իբրև ծանրագույն հանցագործություն մարդկության դեմ: Ելնելով դրանից, ամբողջ աշխարհի հայերը պահանջում են ՄԱԿ-ից դարապարել 1915 թվականի ցեղասպանությունը:

## Նայերի ցեղասպանության դադարադրումը համաշխարհային հասարակայնության և միջազգային կազմակերպությունների կողմից

Արևմտահայերի աղեկալի կացությունը Թուրքիայում եվրոպական հասարակական կարծիքի ուշադրությունը գրավեց փակավին այն փարիներին, երբ Օսմանյան կայսրության սուլթանական կառավարության կողմից առաջին փորձերն

էին արվում «լուծելու» Նայկական հարցը հայերին ոչնչացնելու ուղիով: XIX դարի վերջին Մեծ Բրիտանիայում, ԱՄՆ-ում, իսկ XX դարի սկզբին Գերմանիայում և Ֆրանսիայում առաջացան ընկերություններ, որոնք իրենց առջև նպատակ էին դնում մերկացնել Թուրքիայի կառավարող շրջանների հայապայք քաղաքականությունը, օգնություն ցույց տալ արևմտահայերին: Երբ համաշխարհային հասարակայնությանը հայտնի դարձան երիտթուրքերի գործողությունները հայերի դեմ առաջին աշխարհամարտի փարիներին, աշխարհի մի շարք ակնավոր ներկայացուցիչներ, եվրոպական երկրների մշակույթի գործիչներ իրենց բողոքի ձայնը բարձրացրին, հանդես եկան ի պաշտպանություն հնագույն քաղաքակիրթ ժողովուրդներից մեկի: Նայ ժողովուրդն իր հիշողության մեջ պահել է երախտագիտության զգացումներ հանդեպ սուրբկազմական մեծ գիտնական ու մեծ հումանիտար Ֆրիտյոֆ Նանսենը, ֆրանսիական խոշորագույն գրողներ Անատոլ Գրանսն ու Ռոմեն Ռոլանը, արևելագետ Ժակ դը Մորգանը, գերմանական աստվածաբան Յոհաննես Լեփսիուսը, գրող Արմին Վեգները, ակնավոր ռուս բանաստեղծ Վայերի Բյուսուսը, ակնավոր անգլիական իրավագետ ու պետական գործիչ Ջեյմս Բրայսը, խոշորագույն պատմաբան Ամոլոյ Թոմսոնը, ավստրիական գրող Ֆրանց Վերֆելը, ամերիկյան իրավագետ Ներերտ Այամս Գիբբոնսը, դանիական միսիոներ Մարի Յակոբսենը և հայերի շարք ուրիշ իսկական բարեկամները:

Երկու համաշխարհային պայքերագրման միջև ընկած ժամանակամիջոցում հազվադեպ էր հիշարարվում հայերի ցեղասպանության մասին: Ասվածը վերաբերում է ինչպես արևմտյան երկրներին, այնպես էլ ԽՍՀՄ-ին և անգամ Խորհրդային Նայաստանին, որտեղ, ի հաճույս խորհրդային պետության քաղաքական շահերի, ցեղասպանության հիմնահարցը չէր ուսումնասիրվում, նրա մասին չէր հիշարարվում նույնիսկ պարմության դասագրքերում: Պարմագրքության փոփոխությունը, որ արված է ներկա աշխարհային հաջորդ գլխում, ցույց է տալիս, որ հենց այդ ժամանակաշրջանում է եղել երկարատև ընդմիջում հայրենական պարմական գիտության մեջ ցեղասպանության պարմության ուսումնասիրության խնդրում:

Երկրորդ աշխարհամարտից հետո, ինչպես արդեն նշվեց, հայերի ցեղասպանությունը սկսեց հիշարարվել գերմանական ֆաշիզմի չարագործությունների դադարադրման կապակցությամբ: Նրապարակումներում հայտնվեցին մարմանումներ այն մասին, որ երիտթուրքերը եղել են հիպոկրատականների նախորդները, որ Նիւրնբերգ, սլավոնական ժողովուրդների հետ հաշվեհարդարի կոչ անելով, հիշեցնում էր հասարակական կարծիքի մոռացկոտությունը՝ հանդեպ երիտթուրքերի կազմակերպած հայկական ջարդերը:

Մակայն հերաբրքությունը դեպի հայերի ցեղասպանության հիմնահարցը հարկապես աճեց ավելի ուշ, 1965 թվականին, երբ լրացավ նրա իրագործման հիսունամյակը: Այդ փառք փարքիվը լայնորեն նշվեց Միլիտարի բոլոր համայնքներում, ինչպես նաև Խորհրդային Նայաստանում: Բուն 1965 թվականին առաջին անգամ հայերի ցեղասպանությունը հիշարարվեց միջազգային հեղինակավոր ֆորումի փաստաթղթերում՝ Նեյսինկիում կայացած Խաղաղության համաշխարհա-

յին կոնգրեսում: Կոնգրեսի բանաձևի մեջ մտցվեց հերկյալ կերը:

«Այս փարքի լրանում է հայկական կոտորածների 50-ամյա փարքիլը, կոտորածներ, որոնք կազմակերպվել էին Օսմանյան Թուրքիայի կողմից ազգային հարցը մի ամբողջ ժողովրդի բնաջնջման ուղիով լուծելու նպատակով: Այդ ցեղասպանությունը խլեց ավելի քան մեկ և կես միլիոն ազատասեր հայերի, այսինքն հայ ժողովրդի երկու երրորդի կյանքը»:

Վերջին երկու փաստադրակների ընթացքում հայերի ցեղասպանության հարցը բնարկվել է մի շարք հեղինակավոր միջազգային կազմակերպությունների կողմից: 1974 թ. ՄԱԿ-ի մարդու իրավունքների հանձնաժողովը բնարկեց ցեղասպանությունը կանխելու և այն իրագործելու համար պարքի մասին հուշագիրը, որի 30-րդ պարագրաֆում հայերի 1915 թ. զանգվածային կոտորածները որակվում էին իբրև XX դարի առաջին ցեղասպանության փաստ: Մակայն Թուրքիայի ճնշման փակ այդ փաստաթուղթը հավանության չարժանացավ:

1984 թ. ապրիլի 13-16-ին Ժողովուրդների մշտական դարարանը Փարիզում, Մորթոնի դահլիճում նիստ անցկացրեց՝ նվիրված հայերի ցեղասպանության հիմնահարցին: Լսելով փարքեր երկրներից (ԱՄՆ, Անգլիա, Ֆրանսիա, Արևմտյան Բեռլին) մասնագետ-փորձագետների և չորս վերապրող ակնարեսների, Մշտական դարարանը վճիռ ընդունեց, որում, մասնավորապես, ասված է. «1948 թ. դեկտեմբերի 9-ի ցեղասպանության հանցագործության կանխման և նրա համար պարքի Կոնվենցիայի սահմանման համաձայն հայ ժողովրդի ոչնչացումը փրկահանության և զանգվածային սպանությունների միջոցով իրենից ներկայացնում է ցեղասպանություն... Երիտթուրքերի կառավարությունը պարասխանարվություն է կրում այդ ցեղասպանության՝ 1915-1917 թթ. կարարված գործողությունների համար»:

1987 թ. Եվրոպական պառլամենտը, ավելի քան երեք փարքի հայերի ցեղասպանության հիմնահարցը բնարկելուց հետո, ընդունեց, չնայած Թուրքիայի համար դիմադրությանը, բանաձև, որտեղ ասված էր.

«...1915-1917 թթ. Օսմանյան կայսրության հայ ազգաբնակչության նկարմամբ փրկի ունեցած ողբերգական իրադարձությունները ցեղասպանություն են հանդիսանում...» Եվրոպառլամենտը պահանջեց Եվրոպական խորհրդից ճնշում գործադրել թուրքական կառավարության վրա՝ 1915-1917 թթ. կազմակերպված հայերի ցեղասպանության ճանաչմանը հասնելու նպատակով:

Նայերի ցեղասպանության փաստը ճանաչվել է Եկեղեցիների համաշխարհային խորհրդի կողմից: 1989 թ. կայացած այդ Խորհրդի համագումարում բանաձև ընդունվեց հայերի ցեղասպանության մասին, որը պարունակում էր նաև կոչ Խորհրդի անդամ եկեղեցիներին դիմելու իրենց երկրների կառավարություններին՝ «կոչ անելով ճնշում գործադրել Թուրքիայի վրա նրա կողմից հայերի ցեղասպանության փաստը ճանաչելու նպատակով»: Բանաձևը պահանջում էր Թուրքիայից «ազարել զավթված Նայաստանը և ապահովել արտերկրի հայերի իրավունքը վերադառնալու իրենց հայրենիքը»: Նարկանշական է, որ Եկեղեցիների համաշխարհային խորհուրդը ճանաչեց նաև հայ ժողովրդի նկարմամբ ազգային-մշակութային ցեղասպանության փաստը, նշելով բանաձևում, որ վերջին 75 փարիների ընթացքում Թուրքիայում ավերվել է ավելի քան 2 հազար փարճար ու եկեղեցի:

Օսմանյան կայսրությունում հայերի ցեղասպանության փաստի ճանաչման

հարցը դրվել է նաև մի շարք երկրների պաշտամունքներում: Այսպես, 1975 թ. ապրիլին ԱՄՆ-ի Կոնգրեսի ներկայացուցիչների պալատը բանաձև ընդունեց, որը ճանաչում էր Օսմանյան կայսրությունում հայերի ցեղասպանության փաստը: Իսկ Մեկնաբը մի բանի անգամ անդրադարձել է այդ հարցին: 1985 թ. հուլիսին համապարաստան բանաձևը հավանություն ստացավ, իսկ նույն թվականի դեկտեմբերին մերժվեց ձայների նվազագույն փարբերությամբ: 1980-ական թվականներին Ֆրանսիայի Ազգային ժողովը բանիցս քննարկել է հայերի ցեղասպանության փաստի ճանաչման հարցը, սակայն առաջարկվող բանաձևերը անհրաժեշտ բանակություններ ձայներ չէին հավաքում:

Օսմանյան կայսրությունում հայերի ցեղասպանությունը չճանաչվեց նաև նախկին ԽՍՀՄ-ի պետական իշխանության բարձրագույն մարմնի կողմից, չնայած Նախարարի Գերագույն խորհրդի պաշտոնական դիմումին: Վերստին կոնյունկտուրային-քաղաքական նկատառումները ավելի կարևոր դուրս եկան, քան պատմական ճշմարտության հաստատումը հանդեպ հայ ժողովուրդը, որը, ինչպես հայրենի է, մտնում էր Խորհրդային Միության կազմի մեջ: Միայն ԽՍՀՄ-ի փլուզումից հետո, 1995 թ. ապրիլի 14-ին Ռուսաստանի Դաշնության Պետական դուման հանդես եկավ Նախարարությամբ, որով դատապարտեց հայոց ցեղասպանությունը, ապրիլի 24-ը դիտարկել որպես ցեղասպանության գոհերի հիշարակի օր:

**Ժամանակակից Թուրքիայի վերաբերմունքը ցեղասպանության նկատմամբ**

Առաջին աշխարհամարտում Թուրքիայի պարությունից հետո Կոստանդնուպոլսի սուլթանական կառավարությունը, հույս ունենալով խաղաղության խորհրդածողովի

հաղթանակած տրեությունների հետ պայմանագիր ստորագրել առավել բարենպաստ պայմաններով, պարասխանավության կանչեց և դարի փվեց տասնյակ բարձրաստիճան անձանց, այդ թվում «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության փախուստի մեջ գրովող ղեկավարներին: Նրանց նկատմամբ մեղադրանք հարուցվեց Թուրքիան կործանարար պարերագմի մեջ ներքաշելու, ինչպես նաև հայ ազգաբնակչության տրեղահանման ու կոտորածի համար: Թեև պարասխանավության կանչվեցին զանգվածային սպանությունների ոչ բոլոր կազմակերպիչներն ու իրականացնողները, և 1919-1920 թթ. կայացած դատավարությունը լայն արձագանք չստացավ, դատավարության կազմակերպման բուն փաստը, մեղադրանքների էությունը, որոնք ներկայացվել էին պարասխանավության կանչված անձանց և, վերջապես, հանցագործության սպացուցման նյութերը, մեղադրական ակտը և դատավճիռը նշանակալի իրադարձություն էին:

Այլ էր, սակայն, Անկարայի պաշտոնական շրջանների վերաբերմունքը հայերի ցեղասպանության նկատմամբ: Դեռևս 1919 թ. դեկտեմբերի 31-ին Մ. Քեմալը, հանդես գալով Անկարայի ընկրանու առջև, հայարարեց. «Այն ամենը, ինչ պարահեց ոչ մուսուլմանական տարրերի հետ, ովքեր ապրում էին մեր երկրում, արդյունք է նրանց անցկացրած անջարտողականության քաղաքականության, քաղաքականություն, որը ոգեշնչվում էր օտարերկրյա խաղաղականներով և իրենից ներկայացնում էր չարաշահում այն արտոնությունների, որոնք մենք ընձեռել էինք նրանց... Ես կրկնում եմ, որ մեր դեմ հարուցված մեղադրանքները անհիմն են»:

Ոստի պարահական չէր, որ երկրից «ոչ մուսուլմանական տարրերին» հույ-

ներին և հայերին արտաքսելուց հետո, Մ. Քեմալը հանդիսացավ «Թուրքական պարմական ընկերության» սրեղծման նախաձեռնողը, որի նպատակն էր վերաշարադրել ինչպես թուրքական, այնպես էլ համաշխարհային պարմությունը: Սկսեցին հեղեղականորեն տարբերակներ առաջ քաշել այն մասին, որ երկրորդական կառավարությունը սրիպված էր հայերի տրեղահանություն կազմակերպել մերձազմանականության գոտուց, քանզի հայերը հավարարին չէին կայսրությանը, ապարամբություններ էին բարձրացնում թուրքական բանակի թիկունքում, որ տրեղահանության ժամանակ հայերը որոշակի գոհեր են փվել, որովհետև նրանք դիմադրություն էին ցույց տալիս, որ մեղավորը «տրեղափոխության» վար պայմաններն էին, կլիման էր, համաճարակները և այլն: Ընդորում, հասկանալիորեն, լուրջան էր մարմնավում հայերի աքսորի փաստը ոչ միայն Արևմտյան Նայաստանից, այլև Կենտրոնական Անարուիայից, Կոստանդնուպոլսից և Թուրքիայի հայաբնակ մյուս վայրերից: Այնուհետև ընթացք փրվեց «փոխադարձ ջարդերի» մասին տարբերակին, որոնք իբր թե տրեղի էին ունեցել Արևմտյան Նայաստանում պարերագմը սկսվելուց հետո, որ թուրքական կողմը ավելի շար կորուստներ էր կրել, քան հայերը, և որ հայերը «զագանություններ» են թույլ փվել թուրք ազգաբնակչության նկատմամբ: Բոլոր դեպքերում նկատելի է սպանված հայ ազգաբնակչության թվաքանակի կտրուկ նվազեցման միտում: Այդպիսով, ըստ էության ժխտվում է հայերի ցեղասպանությունը Թուրքիայում: Ելնելով դրանից, Թուրքիայի պաշտոնական շրջանները ամեն կերպ դիմադրում են միջազգային կազմակերպություններում հայերի ցեղասպանության հիմնահարցի քննարկմանը, դիմում են քաղաքական շանտաժի այն պետությունների նկատմամբ, որոնք հանդես են գալիս հոգուր հայերի ցեղասպանության փաստի միջազգային ճանաչման:

Անկախ Նայաստանի Նանրապետության հոջակումից հետո (1991 թ.) Թուրքիայի պաշտոնական շրջանները Նայաստանի հետ հարաբերություններ հաստատելու նախապայման են համարում Նայաստանի ղեկավարության հրաժարումը հայերի ցեղասպանության հիմնահարցից: Ավելին, Թուրքիայի պաշտոնական շրջանները գրնում են, որ Նայաստանը պետք է ներգործի Միտուքի վրա, որպեսզի արտասահմանյան հայ համայնքներն էլ հրաժարվեն համաշխարհային հասարակական կարծիքի վրա ազդելու փորձերից՝ ցեղասպանության փաստը ճանաչելու նպատակով: Ի՞նչն է խանգարում Թուրքիային ճանաչելու ցեղասպանության փաստը: Մի շարք միջազգային փաստաթղթերում, որոնց մի մասը վերը վկայակոչվեց, նշվում է, որ «հայերի ցեղասպանությունը նույնպես «միջազգային հանցագործություն» է, որի համար պարասխանավություն պետք է կրի թուրքական պարությունը, չպարավակելով, թե գոյություն չունի ժառանգականություն այն ժամանակի և ներկա պետությունների միջև: Ներաբար Թուրքիայում երկուդ են կրում, որ ցեղասպանության փաստի ճանաչումը կարող է իր հետ բերել հայ ժողովրդին հասցված բարոյական, նյութական, մշակութային, տարածքային և այլ կորուստների փոխհարուցման պահանջ:

Սակայն հայ ժողովուրդը իրավունք ունի պահանջելու գոնե բարոյական հարուցում՝ զղջման խոստովանություն, այն բանի հաստատում, որ ժամանակակից Թուրքիան, որը հավակնում է դատվելու քաղաքակիրթ իրավական պետություն-

ների շարքը, հրաժարվում է ութ փաստաթղթի և ութ փաստաթղթի անաչ կարտով ամսագրերից: Նիշերը մի այսպիսի փաստ. 1950-ական թվականների վերջերին ամսագրի աշխարհի թերթերում հայտնվեց մի լուսանկար, որում պարկերով էր Գերմանիայի կանցլեր Կ.Ադենաուերը Երուսաղեմում ծնկի եկած Լացի պարի առջև՝ ի նշան վշտի՝ հիտլերականների ոչնչացրած միլիոնավոր հրեաների համար: Ժամանակակից Թուրքիայի կողմից ցեղասպանության փաստի ճանաչումը կարող է ստարակ կանոնավոր հարաբերությունների հաստատմանը երկու հարևան պետությունների՝ Նախասրանի Հանրապետության և Թուրքական Հանրապետության միջև:

### 10. ՆԱՅԵՐԻ ՅԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Օսմանյան կայսրությունում հայերի ցեղասպանության պարմությունը ուսումնասիրության առարկա է ոչ միայն հայ, այլև արքայազնական պարմագրության համար: Քանի որ այդ հիմնահարցին նվիրված առաջին հրատարակումները երևան եկան դեռևս XIX դարի վերջին, ապա նրա հետազոտման պարմությունը արդեն հարյուր փարի է հաշվում: Այդ ժամանակամիջոցում հայ և արքայազնական հետազոտողների կողմից սրտով էլ են նշանակալի թվով աշխատություններ, որոնցում քննարկվում են 1915-ի ցեղասպանությանը վերաբերող մի շարք հարցեր: Հիմնահարցի առկա պարմագրությունը փարքեր է մեթոդաբանական մտքեցումներով, որը շար քանով պայմանավորված է այն խնդիրներով, որոնք իրենց առջև դրել են հետազոտողները: Այսպես, հայ պարմագրության մեջ ցեղասպանության հիմնահարցը քննարկվում է, իբրև կանոն, Նայկական հարցի ծագման և զարգացման պարմության հետ սերտորեն կապակցված. իսկ արևմտյան հետազոտողների աշխատություններում գերակշռում է բուն ցեղասպանության, նրա իրագործման մեխանիզմի, հերևանքների քննարկումը: Ցեղասպանության վերաբերյալ գրականության բաղկացուցիչ մասն են կազմում բազմաթիվ հուշագրությունները, որոնց մի մասը օժտված է սկզբնաղբյուրի արժեքով, ինչպես նաև փաստական նյութի հրատարակումը: Թուրքիայում հայոց ցեղասպանության պարմությունը նվիրված նորանոր հետազոտությունների հայտնվելը վկայում է, որ հետաքրքրությունն այդ հիմնահարցի նկատմամբ չի մարում:

#### Նայ պարմագրություն

Նայկական հարցը, արևմտահայերի ազատագրության ուղիները, հայ ազգային-ազատագրական շարժման խնդիրները գրավել են հայ հասարակական-քաղաքական մարքի սևեռուն ուշադրությունը Նայկական հարցի ծագման ժամանակներից՝ XIX դարի 70-ական թվականների վերջից: Ոստի պարահական չէ, որ նշված հիմնահարցերին նվիրված առաջին աշխատությունները պարկանում էին ժամանակի հայ գրողներին և հրատարակատուներին՝ Րաֆֆուն, Գր.Արծրունուն, որոնք նկարելի ազդեցություն են գործել նաև հայ պարմագրության զարգացման վրա: XX դարի սկզբին Նայկական հարցին վերաբերող հիմնահարցերի ամբող-

ջությունը ուսումնասիրվեց մի շարք հայ պարմագրանների աշխատություններում, որոնց մեջ առաջարար րեղ էին գրավում Լեռնի (Ա.Բարախանյան) երկերը՝ «Նայոց հարցի վավերագրերը», «Թուրքահայ հեղափոխության գաղափարաբանությունը» և այլն: Պարմագրանը ցույց տվեց, որ Նայկական հարցը եվրոպական պետությունների համար խիստ հարմար պարմակ էր միջամտելու Օսմանյան կայսրության ներքին գործերին: Սա նշում էր, որ մեծ պետություններից և ոչ մեկը չկարարեց հայ ժողովրդին րրված իր խտրումները: Առավել կրրուկ քննադարության նա ենթարկեց ցարական Ռուսաստանի անհետևողական քաղաքականությունը: Ռուսաստանի արևելյան քաղաքականությունը, մասնավորապես նրա վերաբերմունքը հանդեպ հայ ազգի շահերը, քննադարվում էին նաև պարմագրան Եղիշե Գեղամյանի աշխատություններում, որոնք հրատարակվել էին առաջին աշխարհամարքի րարիներին:

1920 թ. նոյեմբերի 29-ին Նայստանում խորհրդային իշխանության հաստատման հայ պարմագրությունը կաշկանդվեց կոմունիստական գաղափարախոսության ճիւղաններում: Ըստ էության դադարեցվեց Նայկական հարցին, հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական պայքարին, հայերի ցեղասպանությանը վերաբերող հիմնահարցերի մշակումը: Բացառություն կազմեց 1920-ական թվականների վերջերին հրատարակված Բ.Բորյանի «Նայստանը, միջազգային դիվանագրությունը և ԽՍՀՄ-ը» երկհարոր աշխատությունը, որտեղ Նայկական հարցը քննարկվում էր միջազգային հարաբերությունների լայն հեռանկարում: Թեև այդ աշխատության հիմնադրությունը համապարաստանում էին կոմունիստական դոգմաներին, սակայն Նայկական հարց թեմային դիմելը հանգեցրեց այդ աշխատության կրրուկ քննադարությանը, իսկ հետո էլ շրջանառությունից հանելուն:

Նաջորդ քառորդ դարում ցեղասպանության պարմության հիմնահարցը ուսումնասիրվում էր Սփյուռքում: Սիրիայի, Լիբանանի, Եգիպտոսի, Ֆրանսիայի, ԱՄՆ-ի, Նուսաստանի և մյուս երկրների հայկական համայնքների մասնուում հրատարակվում էին հողվածներ, հիշողություններ, վկայություններ, փաստաթղթեր, որոնք վերաբերում էին հայերի ցեղասպանությանը առաջին աշխարհամարքի րարիներին: Երևան եկան աշխատություններ, նվիրված Արևմտյան Նայստանի առանձին վայրերին, հուշամատյաններ, ցեղասպանությանը արևմտահայերի ցույց տրված դիմադրության, ինքնապաշտպանության մասին աշխատություններ և այլն, որոնց մեծ մասը հիմնված էր հիշողությունների, սկանստանների վկայությունների և նվազ հայտնի փաստական նյութերի վրա:

1955 թ. հրատարակված Մ.Ներսիսյանի «Նայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը թուրքական բռնապետության դեմ. 1850-1870» մնագրությունը իրենով նշանակողեց արևմտահայերի ազգային-ազատագրական շարժման, նրա գաղափարախոսության պարմության հետազոտության վերսկսում: Այդ աշխատության նշանակությունը, որտեղ քննարկված են Նայկական հարցի ծագման աղիալ-րևրեսական և քաղաքական նախադրյալները, այն է, որ այն խթանեց ժամանակակից հայ պարմագրության հետաքրքրությունը Նայկական հարցի և հայերի ցեղասպանության մոռացության մարկված հիմնահարցերի հանդեպ: Անցյալ չորս րաստանյակների ընթացքում այդ հիմնահարցերի հետազոտության բնագավառում լուրջ աշխատանք է կարարված, սրտով են մի շարք աշխատություններ: Մասնավորապես, հայերի ցեղասպանության պարմությանը նվիրված գրականությունը կարելի է բաժանել երկու խմբի: Առաջին խմբին են վերաբերում այն աշխատությունները, որոնց մեջ հայերի ցեղասպանության պարմությունը քննարկվում է ամբող-

ջությամբ, այդ հիմնահարցը կազմող խնդիրների միագումարության մեջ: Դրանց թվին են պատկանում Ե.Սարգսյանի, Զ.Կիրակոսյանի, Ռ.Սահակյանի և ուրիշ հեղինակների հեղափոխությունները: Երկրորդ խումբը ներկայացված է աշխարհայինություններով, որոնք նվիրված են առանձին հարցերի քննարկմանը, որոնք այս կամ այն չափով վերաբերում են ցեղասպանության հիմնահարցին: Մենագրական բնույթի հեղափոխության են ենթարկվել հեյնլայ հարցերը՝ արևմտահայերի սոցիալ-վերստահան և հասարակական-քաղաքական կացությունը (Ե.Սարգսյան, Ա.Նամբարյան և ուրիշներ), հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական պայքարը XIX դարի վերջին - XX դարի սկզբին (Ծ.Աղայան, Ս.Պողոսյան), Արևմտյան Հայաստանի փրկող եվրոպական պետությունների քաղաքական ծրագրերում (Ս.Նակոբյան, Ս.Սյունիսյան, Ա.Կիրակոսյան), Թուրքիայի կառավարող շրջանների գաղափարախոսությունը (Ն.Ինճիկյան, Ա.Նամբարյան, Ռ.Սաֆրասարյան, Մ.Բոչար), իրադարձությունները Կիլիկիայում (Ռ.Սահակյան և ուրիշներ) և այլն: Բննարկվելով հայերի ցեղասպանության պատմությունը, հայ պատմաբանները լուսաբանել են նրա սոցիալ-վերստահան և քաղաքական նախադրյալները, բացահայտել են թուրք կառավարողների համաթրքական և պանիսլամական նկրտումները, որոնք հակասում էին հայ ժողովրդի կենսական շահերին, լուսաբանել են մեծ փրկությունների դիրքորոշումը առաջին աշխարհամարտի նախօրեին, բերել են անհերքելի ապացույցներն այն բանի, որ հայերի ցեղասպանությունը նախօրոք կանխամարտնչական կազմակերպված գործողություն էր, ամենևին էլ չպայմանավորված պարերազմական իրադրությամբ: Բոլոր այդ եզրակացությունները սկզբունքային նշանակություն ունեն:

Հայերի ցեղասպանության պատմությանը նվիրված հարուստ գրականության բաղկացուցիչ մասն են փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածուները. «Հայերի ցեղասպանությունը Օսմանյան կայսրությունում» (կազմողներ Մ.Ներսիսյան, Ռ.Սահակյան, խմբ. Մ.Ներսիսյան), որն ունեցավ երեք հրատարակություն ռուսերեն, իսկ 1991-ին՝ լույս տեսավ հայերեն, «Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արքայազն քաղաքականության փաստաթղթերում (1828-1923)» (կազմողներ Զ.Կիրակոսյան, Ռ.Սահակյան, խմբ. Զ.Կիրակոսյան), «Հայերի ցեղասպանությունը ըստ երիտթուրքերի դատարարության փաստաթղթերի» (կազմող Ա.Փափազյան, խմբ. Ռ.Սահակյան): Դրանցում ամփոփված փաստեր արխիվներում հայտնաբերված, կամ օտար լեզուներով հրատարակված փաստաթղթերը՝ գիտականորեն համակարգված ու մեկնաբանված լուսաբանում են հիմնահարցը: Հրատարակված են նաև Գերմանիայի արխիվներում հայտնաբերված փաստաթղթերի ժողովածուներ (Ս.Սյունիսյան, Վ.Միքայելյան): Այդ փաստաթղթերի նշանակալի մասը հրատարակվում է առաջին անգամ: Կան մի քանի աշխարհայինություններ, նվիրված Հայկական հարցի և հայերի ցեղասպանության պատմագրությանը, ինչպես նաև ժամանակակից թուրք պատմագրության քննադատությանը, որը փորձում է սքողել պատմական ճշմարտությունը և հերքել Թուրքիայում հայերի ցեղասպանության փաստը (Ա.Խ.Սաֆրասարյան, Ռ.Սահակյան, Ե.Սարգսյան և ուրիշներ):

1991-ին ռուսերեն լույս տեսավ «Հայկական հարց» հանրագիտարանը (պատրաստված իսթաբուլի Կ.Խուդավերդյան) գաղափարական քննարկությամբ մասնագիտական հոդվածներ է պարունակում Հայկական հարցի և հայոց ցեղասպանության վերաբերյալ:

### Ռ-ուս պատմագրություն

Ռ-ուս հասարակայնությունը առաջինը արձագանքեց հայերի կոմունիստական Թուրքիայում XIX դարի վերջին: 1896-1897 թթ. մեկը մյուսի հեյնլայց հրատարակվեցին երկու ժողովածուներ՝ «Հայերի դրությունը Թուրքիայում մինչև փրկությունների միջամտությունը 1895 թվականին» և «Եղբայրական օգնություն Թուրքիայում փրկած հայերին», որոնց մեջ ամփոփվեցին ռուսական մշակույթի և պատմագրության շատ ակնառու ներկայացուցիչների հոդվածները: Այդ ժողովածուների հրատարակումով ռուս հասարակայնությունը իր բողոքն էր արտահայտում Թուրքիայում հայկական ջարդերի դեմ, որոնք կազմակերպվել էին սուլթանական կառավարության կողմից:

Հայկական հարցի և հայերի ցեղասպանության պատմության վերաբերյալ առավել լուրջ աշխարհայինությունները պատկանում են ռուս դիվանագետ, պատմաբան և իրավագետ Ա.Ն.Մանդելշտամի գրչին: Առաջին աշխարհամարտի փրկություններին հրատարակված «Երիտթուրքական փրկությունը» (ռուսերեն) և «Օսմանյան կայսրության ճակատագիրը» (ֆրանսերեն) գրքերում հեղինակն օգտագործել է ժամանակին առկա փաստագրական նյութերը, ինչպես և սեփական դիտարկումները: Նա հանգամանորեն նկարագրում է իրադրությունը Թուրքիայում առաջին աշխարհամարտի նախօրեին, հաղորդում է մանրամասներ երիտթուրքերի իրագործած բռնագաղթի ու զանգվածային սպանությունների մասին, համոզիչ կերպով հաստատում է, որ այդ ջարդգործությունը նախապարտապարհվել է իրագործվել էր պետական մակարդակով: Հայերի ցեղասպանությունը դատարարվում էր Յու.Վեսելովսկու «Թուրքահայաստանի ողբերգությունը» (1915 թ.) և Վ.Բրյուսովի «Հայ ժողովրդի պատմական ճակատագրի փրկագրությունը» (1918 թ.) աշխարհայինություններում:

Խոթորոշային ժամանակաշրջանում հայերի ցեղասպանության մասին թուրքի կերպով հիշարակված է ռուս պատմաբանների Թուրքիայի նորագույն պատմությանը, ինչպես նաև Ռուսաստանի արքայազն քաղաքականությանը նվիրված աշխարհայինություններում (Ե.Տարլե, Վ.Խվոստով, Ա.Ռաշտրեյն, Ա.Սիլին, Ա.Նովիցև, Բ.Դանցիգ, Վ.Գուրկո Կրյաժին, Ա.Խեյֆեց և ուրիշներ):

### Ֆրանսիական պատմագրություն

Հայկական հարցին և հայերի ցեղասպանությանը նվիրված ֆրանսիական պատմական գրականությունը կարելի է բաժանել երկու ժամանակահատվածի՝ աշխարհայինություններ հրատարակված մինչև 1965 թ. և նրանից հետո, ընդ որում այդ հիմնահարցի հեղափոխության սկիզբը վերաբերում է XIX դարի վերջին: Առաջին ժամանակահատվածի աշխարհայինություններից հիշարակության արժանի են Դընի Կոչենի, Պիեռ Կիլյառի, Ա. Արտիլդեսի, Էմիլ Դումերգի, Ռընե Պիտոնի և ուրիշների գրքերը: Զի կորցրել իր նշանակությունը 1897 թ. հրատարակված դիվանագիտա-

կան փաստաթղթերի երկհարյուր ժողովածուն՝ «Ղայկական գործեր» («Դեղին գիրք»), որն արտատպում է հայերի դրությունը Օսմանյան կայսրությունում և 1894-1896 թթ. դեպքերը: Ականավոր արևելագետ Ժակ դը Մորգանը իր «Ընդդեմ Արևելքի բարբարոսների» (1918 թ.) գրքում համոզիչ կերպով վերհանեց հայ ազգաբնակչության դեմ երկարությունների կառավարության գործողությունների կանխամարտավածությունը, որեց կարարված հանցագործության համար երկարությունների կանխավարձերի անմիջական պարասխանարվության հարցը:

1965 թվականից հետո հայրենակցին աշխատություններ, որոնք հարկապես նվիրված էին հայերի ցեղասպանության պարսությունը: Իվ Տերնոնը, Ժան-Մարի Կարգուն, Պիեռ Վիդալ-Նակեն, Արթուր Բելլերյանը, Ժերար Շալյանը և ուրիշներ, հենվելով ինչպես հրատարակված նյութերի, այնպես էլ արխիվային փաստաթղթերի վրա, ձգտում են պարասխանել այն հարցերին, թե ինչու՞ արդի ունեցավ խաղաղ ազգաբնակչության այդ աննախադեպ ոչնչացումը, ինչպիսի՞ն է կայզերական Գերմանիայի դերը և մյուս մեծ պերությունների պարասխանարվության աստիճանը և այլն: Իվ Տերնոնը, 1977-1995 թթ. փայտագրված մի շարք աշխատությունների հեղինակը, եզրակացնում է, որ հայերի ցեղասպանությունը «առաջին կոնկրետ սպանությունն էր՝ կարարված ծրագրված ձևով և ժամանակակից միջոցներով, որոնք կային ամբողջարիտական պերության փրամադրության փակ»: Նա, ինչպես և մյուս հիշված պարսմանները, փաստարկված կերպով հերքում է թուրքական պաշտոնական վարկածը րեղահանության անհրաժեշտության մասին, թուրք ժամանակակից պարսմանների մյուս հերյուրանքները, գալով այն եզրակացության, որ թուրքական պարսմանությունը՝ դա «ժխրման պարսմանություն» է: Իվ Տերնոնը ցույց է տալիս այն նպարակները, որ հերարկում էին Թուրքիայի կառավարող շրջանները, իրագործելով հայերի ցեղասպանությունը: «Ղայերի անհերարցմամբ,- գրում է նա,- վերացվում էր խոչընդոտը թուրքիզմի ճանապարհին Օսմանյան կայսրությունում և դրա հեր միասին պարսությունների ճանապարհին, որը հավակնում էր Օսմանյան և Ռուսական կայսրությունների թուրքերի միավորմանը»: Ժ.-Մ. Կարգուն հայերի ցեղասպանությունն անվանում է «օրինակելի», նկարի ունենալով, որ XX դարի այդ առաջին ցեղասպանությունը իր մեջ պարունակում էր այն բոլոր բաղկացուցիչները, որոնք կազմում են ցեղասպանություն ընդհանուր համկացությունը, իբրև ծանրագույն հանցագործություն մարդկության դեմ: Խոսելով հայերի ցեղասպանության պարսմանների մասին՝ Ֆրանսիական պարսմաններն ընդգծում են երկարությունների ձգտումը թուրքական էթնոսը գերակշռող դարձնելու պերության մեջ: «Բուն ռասայական գաղափարն էր, և ոչ թե կրոնի պաշտպանությունը, կարարածի սկզբնապարսմանը»,- նշում են Լորան Շաբրին և Աննի Շաբրին: Ա.Տեր-Մինասյանը և Կոդ Մուրաֆյանը, բաժանելով այդ րեսակները, նշում են, որ թուրքական կառավարողները ձգտում էին էթնիկական գրումը ամենից առաջ իրագործել կայսրության Արևելյան նահանգներում, նկարի առնելով, որ այդ երկրամասի հնագույն բնակիչները՝ հայերը, ատոր-քաղղեացիները և սիրիացիները խանգարում էին թուրքերին վերջնականապես հասարարվելու Արևելյան Անարարիայում:

Ֆրանսիական պարսմանների վերջին րասնամյակների աշխարություններում բնության առարկա է դարձել հայ ժողովրդի վերարարած աղերի հերարգությունը սոցիարական, հոգերանական, մշակության և այլ րեսանկյուններից: Ղեղինակները փորձել են բացարրել ինչպես 1920-ական, այնպես էլ 1970-1980-ական թվականներին ծագած հայ ժողովրդական վրիժառանների շարժման պարսմանները (Արա Կրիկոյան, Ժակ Դերոժի, Էլեն Փիրայյան և ուրիշներ): Սակայն ինչպես անցյալում (Պիեռ Լորի, Կոդ Շարրեր և ուրիշներ), այնպես էլ ներկայումս Ֆրանսիայում հրատարակվում են գրքեր, որոնց հեղինակները, հերենելով թուրքական պաշտոնական րեսակներին, փորձում են մեղմացնել կամ նույնիսկ արդարացնել երկարությունների ազգայնամու քաղաքականությունը (Պիեռ Մոգեր, Պոլ Դյունոն, Ժորժ դը Մավլիլ և ուրիշներ): Իսկ ամբողջությամբ վերցրած, Ֆրանսիական պարսմանների աշխարությունները նպարսում են հասնելու հայերի 1915 թ. ցեղասպանության միջագային ճանաչմանը:

### Անգլիական պարսմանություն

Մեծ Բրիտանիայի պարսմանները սրեղծել են մի շարք աշխարություններ Ղայկական հարցի և հայկական կարարածների վերարբերյալ: Միայն 1890-1900 թթ. հրատարակվեցին ավելի քան հարյուր գրքեր և հոդվածներ, այդ թվում Է.Դիլլոնի, Ռ.Ռ.ամսելի, Ջ.Ռ.ոչերսի, Ֆ.Մ.թիվենսոնի, Վ.Լինչի, Մ.Մակկոլի և ուրիշների գործերը: Բացահարկելով 1894-1896 թթ. հայկական ջարդերի պարսմանները, հեղինակները բնադարության էին ենթարկում ելրուպական պերությունների դիրքորոշումը Ղայկական հարցում, քանզի հենց այդ դիրքորոշումն էր, որ ջխոչընդոտեց արյունարբու սուլթանի հայասպան արարքները: Արժեքավոր է Ջ.Բրայսի առաջարկով ու խմբագրությամբ Ա.Թյոնրիի կազմած «Վերարբերումները դեպի հայերը Օսմանյան կայսրությունում» («Կապույտ գիրք», 1916 թ.) փաստաթղթերի ժողովածուն, որը նույն թվականին յույս րեսավ Ֆրանսերեն: Ա.Թյոնրին իր «Ղայկական կարարածները: Ազգի սպանությունը» և «Թուրքերի արյունալի բռնապերությունը» աշխարություններում առաջիններից մեկը դարարարարեց ցեղասպանության մեղավորներին. «Օսմանյան կառավարությունը ի վիճակի չէ թաքցնելու իր հանցագործությունը նախագգուշական միջոցանների քողի ներքո»:

Վերջին երկու րասնամյակներում Անգլիայում հրատարակված գրքերի ու մասնագիտական հոդվածների մեջ աչքի է ընկնում Զ.Ռոքերի աշխարությունը (1980, 1990): Ղեղինակը հերարգություն է ցեղասպանության հիմնահարցը՝ օգրագործելով նյութեր Ֆորին Օֆիսից: Նա գրում է, որ երկարությունները ներծծված էին ռասայական գիտակցությամբ, որը բացառում էր մյուս բոլոր նկարատումները: Մեկ ուրիշ հեղինակ, յորդ Զինրոսը (Պարրիկ Բալֆուր), նույնպես անաչառ է գնահարում երկարությունների ցեղասպան գործողությունները, գրում է, որ նրանք կենսագործում էին հայերի վերացման վաղորոք մրահղացված քաղաքականությունը: Ղայրնի կովկասագեր Դ.Մ. Լանգը նույնպես նշում է, որ զանգվածային սպանությունների ձեռնարկումը ըստ էության գործնական հերանքն էր այն ցեղապաշար գաղափարախոսության, որով զինվել էր պարերագմի րարիներին Թուրքիան կառավարող երկարությունների խունրան: Առանձին պարսմաններ փորձում են ըմ-

բրունկ թուրքիզմի ակունքները (Դ.Քուշներ): Որոշ հեղինակներ (Ջ.Նասիվի, Ջ.Նելլեր, Է.Մանգո) այս կամ այն ձևով արդարացնում են Աբդուլ Նամիդի և երիտթուրքերի, հավասարապես և Մեծ Բրիտանիայի քաղաքականությունը: Ջ.Նելլերը գրում է, որ թեև վերջինս բաժանում է պարսախանաբանությունը 1915-1916 թթ. դեպքերի համար, «վերջնական ողբերգությունը, սակայն, չէր կարող ժամանակին կանխարեւելի բրիտանական որևէ մի պերական գործչի կամ դիվանագետի կողմից»:

### ԱՄՆ-ի պարմագրությունը

Ամերիկյան պարմաբանները ծանրակշիռ ավանդ են ներդրել հայերի ցեղասպանության պարմության ուսումնասիրության գործում: Լուրջ աշխատություններ սկսեցին հայրնվել 1970-ական թվականների սկզբից, ընդ որում ԱՄՆ-ի հեղափոխական ուժերը մշակում էին ոչ միայն հայերի ցեղասպանության պարմությանը վերաբերող խնդիրներ, այլև մեծ ուշադրություն դարձրին ցեղասպանության փոխաբանության հարցերի, նրա կենսագործման պարճանների, եղանակների, միջոցների վրա: Նայերի ցեղասպանությունը համադրվում է XX դարի հեղափոխականության հետ՝ հրեական ցեղասպանություն, գնչուների ոչնչացումը և այլն: Առաջացավ գիտության նոր բնագավառ՝ վիկտիմոլոգիան, որն ուսումնասիրում է ցեղասպանության փորձարկման հետևանքները՝ սոցիալական, հոգեբանական, ժողովրդի հիշողության մեջ նստվածքները, մասնավորապես հայ ժողովրդի պարմական հիշողության մեջ շերտավորված բարդությունները, օրինակ գոհի, նահապարհի բարդությունը: Նիմնահարցի այս և ուրիշ փաստակցություններ արտացոլում գրան Ա.Նով-հաննիսյանի խմբագրությամբ լույս տեսած առավել հայրնի մասնագետների՝ Լեո Կուպերի, Ռոբերտ Մելանի, Դ.Միլերի, Ռ.Սմիթի, Ջ.Ռիդի, Ա.Նյուսի, Կ.Ֆոսսի, Վ.Դադրյանի և ուրիշների հոդվածների երկու ժողովածուներում: Վերջին հեղինակը թուրքական փաստագրական աղբյուրների հիման վրա ցույց է տվել ցեղասպանության և «Նաբուկ կազմակերպության» դերը արևմտահայերի պլանաչափ բնաջնջման գործում: Նա նաև առաջարկեց ցեղասպանության իր փոխաբանությունը: Ներագրողների համար իբրև արժեքավոր սկզբնաղբյուրներ կարող են ծառայել Ա.Նովհաննիսյանի նախաձեռնությամբ գրաված 1915-ի դեպքերի ավելի քան հինգ հարյուր անմիջական ակնապես վերապրողների ձայնագրված պարմանները (բանավոր պարմություն), ինչպես և Մյուզան Բլերի ջանքերի շնորհիվ 1989 թ. հրատարակված Խարբերդում 1914-1917 թթ. ամերիկյան հյուպարոս Լեսլի Դեյվիսի Նաշվերվությունը «Գավառ-սպանդանոց» վերաբերությամբ, և Ռ.Պ.Ա. դալյանի «Նայկական ցեղասպանության ԱՄՆ-ի արխիվների փնտրություն: 1915-1918 թթ.» հրատարակությունը:

Հայերի ցեղասպանության պարմությունը քննարկվում է նաև Նայասպանի նորագույն պարմության ամերիկյան մասնագետներ Ռ.Դևիսի, Մ.Միսկյանի, Ռ.Նովհաննիսյանի, Ժ.Լիպարիսյանի և այլոց աշխատություններում: Ջորջան ինստիտուտում հավաքված և համակարգված է նշանակալի փաստական նյութ, որը վերաբերում է հայերի ցեղասպանությանը առաջին աշխարհամարտի փորձերին: Նարկ է նշել, որ մի քանի ամերիկյան հեղինակներ հայերի բռնի արտագաղթն

ու գանգվածային ջարդերը մեկնաբանում են խիստ աչառու, հաճախ դիտարկող խնդարությունով փաստերը, իսկ երբեմն էլ ուղղակի նենգափոխելով դրանք (Ս.Ջ.Շոու, Է.Կ.Շոու, Ջ.Մաքքարթի և ուրիշներ):

### Գերմանական պարմագրություն

Գերմանական հեղինակները արևմտահայերի կացության վրա ուշադրություն դարձրել են դեռևս XIX դարի վերջին: Առաջին լուրջ աշխատությունը հումանիստ և հասարակական գործիչ Ի.Լեփսիուսի «Նայասպան և Եվրոպա» (1896 թ.) գիրքն էր, որտեղ հեղինակը ցույց էր տալիս, որ հայերի կոտորածները Թուրքիայում 1894-1896 թթ. կարարվում էին սուլթան Աբդուլ Նամիդի ցուցումով ամբողջ Եվրոպայի աչքերի առջև:

Լայն արձագանք ունեցավ Լեփսիուսի մյուս աշխատությունը՝ «Նադորդում հայ ժողովրդի դրության մասին Թուրքիայում» (1916 թ.): Նրանում հեղինակը համոզիչ փաստերով հիմնավորում էր իր այն հետևությունը, որ հայերի կոտորածը շարքում պայմանավորված էր պանթուրքիզմի գաղափարախոսությամբ, որով առաջնորդվում էին երիտթուրքերի ղեկավարները: Այդ աշխատության մեջ առաջին անգամ բերվում էին թվական հավաստի փոխյալներ արևմտահայերի ընդհանուր կորուստների մասին 1915-1916 թթ.:

Նաբուկ արժեք է ներկայացնում դոկտոր Լեփսիուսի կազմած և փոխագրության պարբերաբար ղեկավարական փաստաթղթերի մեծ ժողովածուն՝ «Գերմանիան և Նայասպանը 1914-1918 թվականներին» (1919 թ.) խորագրով: Նամաշխարհային հռչակ վայելող արևելագետ Յոզեֆ Մարկվարտը «Նայ ազգի ծագումը և զարգացումը» (1919 թ.) գրքում ցույց է տվել, որ երիտթուրքերը շարունակում էին Աբդուլ Նամիդի քաղաքականությունը՝ կազմակերպելով արևմտահայ ազգաբնակչության կոտորածը շարքում ավելի մեծ չափերով: Այդ աշխատության մեջ նա միաժամանակ սուր քննադատության ենթարկեց Գերմանիայի թուրքամետ քաղաքականությունը: Գերմանիայի պարսավելի դերը երիտթուրքերի հակահայկական քաղաքականության կենսագործման մեջ դարապարտվեց Ֆիլիպոսիների կողմից «Նայասպան: 1915: Ինչ է թաքցրել կազմակերպության կառավարությունը գերմանական հպարակներին: Կուրուրական ժողովրդի կոտորածը թուրքերի կողմից» գրքում և Նարրի Շարյուրների «Պարերազմի երկու փարին Կոստանդնուպոլսում» աշխատության մեջ (1917): 1960-1970-ական թվականներին լույս տեսած աշխատություններից նշենք Էռնստ Վերների հոդվածները և Պերեր Լանենի «Նայասպան: XX դարի առաջին ցեղասպանությունը» գիրքը: Նիմնահարցի պարմագրության մեջ որոշակի լույս մուծեցին Թեոսա Նոֆմանը և Ժիրայր Բոչարյանը, որոնք մի շարք նյութեր հրատարակեցին «Պոգրոմ» ամսագրում: 1989 թ. այդ նյութերը լույս ընծայվեցին առանձին ժողովածուներով՝ «Նայասպան՝ ցեղասպանություն, արտագրում, արքար» վերաբերությամբ:

Գերմանացի աստվածաբան Ներման Գոլցի խմբագրությամբ 1987-ին հրատարակված «Լեփսիուսին նվիրված Միջազգային համաժողովի նյութեր» հոդվածների ժողովածուն պարունակում է մի շարք նյութեր արևմտահայերի նկարմամբ վարած համիդյան ու իթթիհարական քաղաքականության վերաբերյալ:

Նայերի ցեղասպանության թեման շարունակում է զբաղեցնել գերմանական հասարակայնությանը: 1993 թ. լույս տեսավ Վոլֆգանգ Գուսպի «Նայերի ցեղասպանությունը. հնագույն քրիստոնյա ժողովրդի ողբերգությունը» գիրքը:

Գերմանական գիտնականների կողմից լուրջ աշխատանք է կատարված հայերի ցեղասպանությանը վերաբերող վավերագրական նյութերի հավաքման և հրատարակման ուղղությամբ. այդ աշխատանքը տարվում է գիտնականների կողմից, որոնք համախմբված են 1977 թ. Մյունխենում հիմնադրված Նայկական հիմնահարցերի ինստիտուտի (որն արդեն երեք ծավալուն հատրթ է հրատարակել) և 1985 թ. Արևմտյան Բեռլինում հիմնված Նայաստանի վերաբերյալ տեղեկատվության և փաստաթղթերի կենտրոնի շուրջը:

**Թուրք պատմագրություն** Թուրքական պաշտոնական շրջանները անդադարձել են արևմտահայերի զանգվածային տեղահանությանն ու կոտորածներին տակավին առաջին աշխարհամարտի տարիներին՝ հրապարակ հանելով մի քանի կեղծարարություններ: Դրանցում փորձ էր արվում արդարացնել կատարվածը և նրա հետևանքները, ներկայացնելով այն իբրև հարկադրական գործողություն, պայմանավորված պատերազմական իրադրությամբ: Այդ պատմագրությունը ցայսօր էլ կազմում է ժամանակակից թուրք պատմաբանների աշխատությունների հենքը (Էսապ Ուրաս, Յուսուֆ Նիքմեթ Բայուր, Է. Ջ. Բարալ, Բ. Շիմշիր, Ջ. Օզքայա, Մ. Նոջաօղլու, Սալլահի Ռ.Սոնիել, Թյուրքբայա Աթայով, Զ.Գյուրյուն, Միմբենալ Յոքն և ուրիշներ): Ինչ վերաբերում է հայերի ցեղասպանությանը, ապա այն պարզապես ժխտվում է, թեև ընդունվում է, որ տեղահանության ընթացքում հայ ազգաբնակչությունը կորցրել է մի քանի հարյուր հազար մարդ՝ տեղական առանձին աստիճանավորների, աքաղաղների քարավաններն ուղեկցող ռուսիկանների անպատասխանատվության, բուրդ և այլ ավազակների պարճառով: Երկիրթուրքական վերնախավը պատասխանատվություն չի կրում հայ ժողովրդի ողբերգության համար, քանզի կառավարության գործողություններում կանխամտադրություն չի եղել, հայերի բնաջնջման մշակված ծրագիր գոյություն չի ունեցել: Այդ նույն նպատակով թուրք պատմագրության մեջ բացահայտորեն նվազեցվում է հայերի թվաքանակը ինչպես Արևմտյան Նայաստանում, այնպես էլ կայսրության մյուս վայրերում:

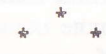
Նշենք, որ 1980-ական թվականների վերջին - 1990-ական թվականների սկզբին տպագրվեցին գործեր, որոնցում փորձ է արվում փոքր ինչ տարամերժվել թուրքական, ըստ էության պաշտոնական պատմագրության մեջ արմատացած տեսակետներից ու աչառու գնահատականներից, չկրկնել ժամանակի քննությունը չբռնած պաշտոնական դիրքորոշումները: Այսպես, Թահսին Ջելալը գրում է, որ հասել է ժամանակը ուղղակի և ազնվորեն ասելու այն պատճառների մասին, որոնք հանգեցրին հայերի վերացմանը Օսմանյան կայսրությունում: Մեկ ուրիշ հեղինակ, Ռ-Ազրը Զարաբօյուն, նկատում է. «...Բալկանյան պատերազմների ժամանակ, երբ սկսվեց ազգային պետությունների ստեղծման ժամանակաշրջանը ազգագրական գրումների ուղիով, օսմանյան պետությունը և իթթիհատական ազգայնամոլները դրան պատասխանեցին 1915 թվականի ցեղասպանությամբ»: Նա

եզրակացնում է, որ նոր ցեղասպանությունների կանխման միակ միջոցը ցեղասպանությունների դադարապարտումն է, որոնք կատարվել են անցյալում: Թաներ Աբջամը, «Թուրքական ազգայնականության էությունը և հայկական հարցը» (1993 թ.) գրքի հեղինակը, խոսելով հայերի ցեղասպանության մասին, համեմատում է այն հուրբոսթի՝ նացիստների կողմից հրեաների ոչնչացման հետ:

**Արաբ պատմագրություն** Եգիպտոսի, Սիրիայի, Լիբանանի, Իրաքի ժամանակակից արաբ պատմաբանների աշխատություններում հեղազոտվում է հայերի ցեղասպանության պատմությունը, կան աշխատություններ, որոնք հատուկ նվիրված են Նայաստանի և հայ ժողովրդի պատմությանը (Ֆուադ Նասան Նաֆիզ, Մրվան ալ-Մուդավար, Ուսման աթ-Թուրք, Ջիհազ Սալեհ, Մուսա Պրենս, Մալիք Զահր-Էլ-Դին և ուրիշներ): Արաբ հեղինակները հայկական ջարդերի պատճառ են համարում արևմտահայերի արդարացի պահանջները հայկական վիլայեթներում բարեփոխումներ անցկացնելու վերաբերյալ: Նրանց կարծիքով արդեն 1894-1896 թթ. հայկական ջարդերը ձեռք էին բերել ցեղասպանության բնույթ, իսկ երկիրթուրքական կառավարողներն այդ գործողությունները բարձրացրեցին պետական քաղաքականության աստիճանի: Արաբ հեղինակները հատկապես ընդգծում են երկիրթուրքերի՝ կայսրությունը «զուր թուրքական պետության» վերածելու ձգտումը, որը ենթադրում էր բոլոր ոչ թուրք ժողովուրդների ոչնչացում կամ թուրքացում:

Արաբ հեղինակները նշանակալի ուշադրություն են դարձնում հայերի «դավաճանության» մասին թուրքական պաշտոնական վարկածի հերքմանը, ցույց են տալիս հայերի նկատմամբ կիրառված ճնշամիջոցների կանխամտադրված բնույթը, նկարագրում են հայերի հերոսական ինքնապաշտպանության դրվագները և այլն: Նայերի ցեղասպանությունը նրանք որակում են իբրև հանցագործություն մարդկության դեմ:

Նայերի ցեղասպանության թեման արտացոլված է նաև կանադական (Ու.Տրումպեներ, Գ.Բադջյան), հունական (Բ.Խասիտիս), ավստրիական (Է.Բաուեր, Ա.Օհանջանյան) և ուրիշ հեղինակների աշխատություններում:



*Յուրաքանչյուր տարի ապրիլի 24-ին ամբողջ աշխարհի հայերը նշում են Մեծ եղեռնի հերթական տարեկիցը: Բոլոր հայկական եկեղեցիներում պարտադրաբար է մատուցվում զոհվածների հիշարակին: Երևանում ու Ստեփանակերտում, Նյու Յորքում ու Մարսելում, Միդլեյում ու Ծրուրդաքտում, Բեյրութում ու Բուենոս Այրեսում, աշխարհի այն քաղաքներում, որտեղ հուշակոթողներ են կառուցված 1915 թ. հայերի ցեղասպանության զոհերի հիշարակին, հարյուր հազարավոր հայեր՝ զոհվածների զավակներն ու թոռները, վիշտը սրտերում թուրքամբ անցնում են այդ հուշակոթողների կողքով, իրենց բողոքն արտահայտելով մարդասպանության դեմ՝ բոլոր ժամանակներում և ցանկացած երկրում:*

- Լեո Նայոց հարցի վավերագրերը. Թիֆլիս, 1915:  
 Օրմանյան Մաղաբիա. Թուրքահայ աղերը: Պարմական փաստաթղթեր.  
 Էջմիածին, 1919:  
 Անտոնյան Արամ. Մեծ ոճիրը. Պարզն, 1921:  
 Դավազներ հայկական եղեռնն և վերածնունդ. Փարիզ, 1946:  
 Լազյան Գաբրիել. Նայասարան և Նայ դարը. Կահիրե, 1946:  
 Ներսիսյան Մ. Գ. Նայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը թուրքական  
 բռնապետության դեմ 1850-1870 թթ. Եր., 1955:  
 Նանսեն Ֆրիդրիխ. Նայասարան և Մերձավոր Արևելք. Պեյրոթ, 1958:  
 Պալաքեան Գրիգորիս. Նայ գողգոթան. Ա հատոր, Վիեննա, 1922: Բ  
 հատոր, Փարիզ, 1959:  
 Նուշամարյան Մեծ եղեռնի. 1915-1965. Կազմ. և խմբ. Գ. Մալոնյան. Բեյրութ, 1965:  
 Աղաջան Ծ. Պ. Նայ ժողովրդի ազատագրական պայքարի պարմությունից.  
 Եր., 1976:  
 Կիրակոսյան Ջ. Ս. Երիտթուրքերը պարմության դարասարանի առաջ. Ա  
 հատոր, Եր., 1982, Բ հատոր, Եր., 1983:  
 Նայրի ցեղասպանությունը ըստ երիտթուրքերի դարավարության փաստաթղ-  
 թերի. Առաջաբանը, թարգ. և ծանոթագրությունները Ա. Փափազյանի. Եր., 1988:  
 Սահակյան Ռուբեն. Ցեղասպանության պարմությունից. Եր., 1990:  
 1915 թ. հայոց ցեղասպանությունը: Պարմության և պարմագրության հարցեր:  
 Նոյվածների ժողովածու: Պար. խմբ. Ռ. Սաֆրասյան. Եր., 1995:  
 Саркисян Е. К. Экспансионистская политика Османской империи в Закавказье  
 накануне и в годы первой мировой войны. Е., 1962.  
 Геноцид армян в Османской империи. Сборник документов и материалов. Под ред.  
 М. Г. Нерсисяна. Е., 1966, 1982.  
 Киракосян Дж. С. Западная Армения в годы первой мировой войны. Е., 1971.  
 Степанян С. С. Армения в политике империалистической Германии. Е., 1975.  
 Мери Кочар. Армяно-турецкие общественно-политические отношения и  
 Армянский вопрос в конце XIX - начале XX веков. Е., 1988.  
 Армянский вопрос. Энциклопедия. Ред. коллегия: К. С. Худавердян и др. Е., 1991.  
 Армянский вопрос и геноцид армян в Турции (1913-1919). Сборник. Сост. В. Ми-  
 каелян. Ер., 1995.  
 Танер Акчам. Турецкое национальное "Я" и Армянский вопрос. М., 1995.  
 Arnold J. Toynbee. Armenian Atrocities. L., 1915.  
 Johannes Lepsius. Bericht über die Lage des Armenischen Volkes in der Türkei.  
 Potsdam, 1916.  
 The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire. L., 1916.

- H. Stuermer. Zwei Kriegsjahre in Constantinopel. Lausanne, 1917.  
 Ambassador Morgenthau's Story. Garden City - N.Y., 1918.  
 Jacques de Morgan. Contre les barbares de l'Orient. P.-Nansy, 1918.  
 Deutschland und Armenien. 1914-1918. Potsdam, 1919.  
 The Memoirs of Naim Bey. L., 1920.  
 Ulrich Trumpener. Germany and the Ottoman Empire. 1914-1918. Princeton,  
 1968.  
 Carzou Jean-Marie. Un Génocide exemplaire. P., 1975.  
 Leo Kuper. Genocide. Yale University Press, 1982.  
 Les Grandes Puissances, l'Empire Ottoman et les Arméniens dans les Archives françaises  
 (1914 - 1918). Documents réunis et présentés par Arthur Beylérian. P., 1983.  
 Le crime de silence. Le Génocide des Arméniens. Préface de Pierre Vidal-Naquet. P.,  
 1984.  
 The Armenian Genocide in Perspective. Ed. by Richard G. Hovannisian. New  
 Brunswick, 1986.  
 Archives du Génocide des Arméniens. Préface d'Alfred Grosser. P., 1986.  
 Vahakn N. Dadian. Genocide as a Problem of National and International Law.  
 Yale Journal of International Law. V. 14, N 2, 1989.  
 Leslie A. Davis. The Slaughterhouse Province. Ed. by Susan K. Blair. New  
 Rochelle, N.Y., 1989.  
 Ives Ternon. Enquête sur la négation d'un génocide. Marseille, 1989.  
 Christopher J. Walker. Armenia. The Survival of a Nation. L., 1980.  
 The Armenian Genocide. History. Politics. Ethics. Ed. by Richard G. Hovannisian.  
 N.Y., 1992.  
 Guide to the Armenian Genocide in the U.S. Archives, 1915 - 1918. Compiled and  
 Edited by Rouben Paul Adalian (1994). Chadwyck-Healey Inc. Alexandria, VA.

ՍԱՆՎԵՅՄԱՆ Ռուբեն Գարեգինի, պարմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր, Նայասարանի Նանրապետության Գիտությունների ազգային ակադեմիայի Արևելագիտության ինստիտուտի Թուրքիայի բաժնի վարիչ:

Հիմնական աշխատությունները նվիրված են Նայկական հարցի, Թուրքիայի նոր և նորագույն պարմությանն ու պարմագրությանը, ֆրանս-թուրքական հարաբերություններին: Դրանց է նվիրված հեղինակի ավելի քան հարյուր գործ, այդ թվում մի քանի մենագրություն: Մասնակցել է «Նայերի ցեղասպանությունը Օսմանյան կայսրությունում» և «Նայասարանը միջազգային դիվանագիտության փաստաթղթերում» ժողովածուների կազմելուն: «Նայկական հարց» հանրագիտարանի (Երևան, 1991, ռուսերեն) խմբագրական հանձնաժողովի և հեղինակային կոլեկտիվի անդամ է: Բազմիցս մասնակցել է պարմաբանների միջազգային գիտաժողովների, ունի արքասահմանում հրատարակված աշխատություններ:

ԽՈՒՂԱՎԵՐԴՅԱՆ Կոստանդին Սուրենի, պարմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր, Նայկական հանրագիտարանի գլխավոր խմբագիր, Նայասարանի Նանրապետության Գիտությունների Ազգային Ակադեմիայի Պարմության ինստիտուտի առաջադար գիտական աշխատող:

Հիմնական աշխատությունները նվիրված են 19-20-րդ դդ. հայկական մշակույթին, ազգամիջյան հարաբերություններին, նորագույն շրջանի հայ պարմագիտությանը: Այդ հիմնահարցերի մասին նա հրատարակել է ավելի քան 120 աշխատություն, այդ թվում մի քանի մենագրություն: Մասնակցել է հայ ժողովրդի պարմության մի շարք դասագրքերի և ուսումնական ձեռնարկների սրելոմանը: «Նայկական հարց» հանրագիտարանի (Երևան, 1991, ռուսերեն) գլխավոր խմբագիրն է և հեղինակային կոլեկտիվի անդամ: Բազմիցս մասնակցել է պարմաբանների միջազգային գիտաժողովների, ունի արքասահմանում հրատարակված գործեր: